

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20284> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ladan, Rudolph

Title: Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen

Issue Date: 2012-12-12

5 De chirurgijn

In 1476 raakte tijdens het slopen van een deel van de Leidse stadsmuur een jongetje bedolven onder vallende stenen. Het stadsbestuur voelde zich verantwoordelijk voor dit ongeval en betaalde twee chirurgijns voor de behandeling van het ernstig gewonde kind het aanzienlijke bedrag van 24 pond Hollands.¹ Dit behoorde tot het werk van een chirurgijn: gebroken botten zetten en wonden verzorgen. Een chirurgijn werkte in de woorden van de Leidse ordonnantie uit 1553 ‘*in ofte aen smenschen lichaem*’, aan de buitenkant van het lichaam, in tegenstelling tot de doctor medicinae, die zijn werkterrein vond in ‘*het practiseren in medicinen binnen smenschen lichaem*’.² Een chirurgijn sneed of brandde gezwollen en de effecten van huidziekten weg en amputeerde ledematen. Hij behandelde ontstekingen en zette armen die uit de kom waren geraakt op hun plaats terug. Hij hechtte wonden of behandelde die op een andere manier, bijvoorbeeld door het aanbrengen van een zalf of een pleister met medicamenten. De geneesmiddelen die hij daarvoor nodig had betrof de chirurgijn van een apotheker of maakte hij zelf.³ Ingrepen als het opereren van ogen bij staar of het operatief verwijderen van blaasstenen behoorden ook tot zijn werk, al werden dat soort operaties meestal verricht door daarin gespecialiseerde practici als oculisten (oogmeesters), steensnijders, breukmeesters en kankermeesters.

De chirurgijn werkte weliswaar vooral aan de buitenkant van het lichaam, maar zette zijn chirurgische technieken ook in om interne ziekten te bestrijden. Hij voerde op zo’n moment één van de therapievormen uit die de *doctor medicinae* ter beschikking stond: de chirurgische interventie. Die chirurgische behandeling bestond vaak uit aderlaten om bij een zieke het verbroken evenwicht tussen de *humores* te herstellen. Door het aderlaten werd ‘bedorven’ lichaamsmateriaal afgevoerd of een overmaat aan één van de humoren verwijderd, om zo het verstoorde evenwicht binnen het lichaam te herstellen. Aderlaten gebeurde niet alleen bij zieken. Het was ook een preventieve medische ingreep bij gezonde mensen, die elk jaar enkele keren moest worden verricht. En niet te vergeten, de chirurgijn had ook knip- en scheerwerk in zijn barbierswinkel. Scheren, haarsnijden en aderlaten waren de hoofdtaken van een barbier en waarschijnlijk slechts bijzaak voor een medisch goed onderlegde chirurgijn, maar voor beiden – we komen nog terug op het onderscheid tussen barbier en

chirurgijn – was het een vast onderdeel van hun broodwinning. Zo maakte de Leidse chirurgijn Claes Jansz in 1530 werk van enkele niet-betaalde rekeningen voor het behandelen van een ‘seere arm’ en een ‘quaat been’, maar vorderde evengoed achterstallig loon voor twee jaar scheren.⁴ De Leidse stadschirurgijn moest, aldus zijn aanstellingsbrief uit 1583, de zieken in het Catharinagasthuis behandelen én vier keer per jaar de mannen in het gasthuis scheren.⁵ De chirurgijn was de echte practicus in de stedelijke gezondheidszorg. In de beste gevallen was hij ook theoretisch goed onderlegd, maar altijd stond in zijn werk de handvaardigheid voorop.

Regelgeving voor de barbier en chirurgijn

In tegenstelling tot de universitair opgeleide doctor medicinae was de chirurgijn een handwerksman. Hij kreeg zijn opleiding van een andere chirurgijn en was met zijn beroepsgenoten verenigd in een gilde. De chirurgijn verschilde daarin niet van timmerlieden, schippers of bierbrouwers. Een leerling trad in dienst bij een gevestigde chirurgijn en leerde van hem scheren, het slijpen en onderhouden van zijn *lancetten* (chirurgijnsmesses) en een basale kennis van de anatomie en de astrologie. Wie als barbier wilde werken, kon het daarbij laten. Om een volwaardig chirurgijn te worden, maakte de leerjongen zich bovendien chirurgische technieken eigen, verwierf kennis over geneeskrachtige stoffen en hun bereiding en breidde zijn anatomische kennis uit. In Leiden duurde de opleiding in ieder geval twee jaar, maar langere perioden komen ook voor. In 1555 had mr. Adriaen chirurgijn de weesjongen Garbrant Danielsz voor twee jaar aangenomen, tegen een vergoeding van één pond Vlaams (zes lb Holl.) per jaar voor kost en inwoning, afdrachten aan het gilde en opleiding.⁶ Chirurgijnsknecht Adriaen van der Bouchorst getuigde in 1585 dat hij voor 3½ jaar bij chirurgijn mr. Harman van Aecken was besteed om ‘die const van chirurgie’ te leren.⁷

Het Leidse chirurgijns-gilde werd opgericht in 1441, althans toen werd de eerste ordonnantie op dit beroep vastgesteld. Deze regelgeving maakte deel uit van een stroom ordonnanties uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, die de verschillende beroepen binnen de stad aan regels bond of al langer bestaande voorschriften formaliseerde. De eerste berichten over gildevorming in Leiden dateren uit de veertiende eeuw.⁸ Een gilde, in Leiden meestal ‘ambacht’ of ‘ambachtsbroederschap’ genoemd, was een gesloten groep beroepsgenoten die hun deel van de markt controleerde en collectief voor de belangen van de leden opkwam. In het beste geval bracht dat economische voordelen voor zowel de producent, zoals limitering van het aantal beroepsgenoten, als voor de consument, in de vorm van een goede opleiding en toezicht op de kwaliteit van de diensten van de gildeleden. Aan zijn leden bood het gilde een sociaal netwerk, met eigen feestdagen, een eigen altaar in een kerk en, naar wordt aangenomen, ook onderlinge hulp bij financiële en andere problemen. Het Leidse

chirurgijngilde werd zoals gebruikelijk in de branche genoemd naar de beschermheiligen St. Cosmas en St. Damianus. Het had een altaar in de Onze Lieve Vrouwekerk. De jaarlijkse feestdag van het chirurgijngilde was 27 september.⁹ Het gilde werd bestuurd door een *deken* (voorzitter) en, in ieder geval in de tweede helft van de zestiende eeuw, twee *hoofdmans* (bestuursleden).

Het stadsbestuur kon door reglementering van een gilde de inrichting en wijze van werken van een beroepsgroep aan regels binden. De stedelijke regelgeving voor het Leidse barbiers- en chirurgijnsambacht kreeg in de periode 1400-1600 gestalte in vier ordonnanties, uit 1441, 1466, 1553 en 1589. Het waren de mijlpalen in de regulering van het barbiers- en chirurgijnsambacht.

De ordonnantie van 1441

De eerste ordonnantie, met de titel '*van den cnyrgyns ende berbiers*', werd op 10 juni 1441 voor onbepaalde tijd afgekondigd. De regeling telde zes artikelen.¹⁰

- 1 Op alle zondagen en in totaal zeven religieuze feestdagen mochten de barbiers en chirurgijns niet werken. De boete bij overtreding was 12 schellingen, dat was iets meer dan een half pond Hollands.
- 2 Het ambacht stond alleen open voor poorters van Leiden. Een poorter die een barbiersbedrijf (een 'hoick' of 'winkel') startte, moest de broederschap een kwart Nobel geven (1¹/₃ lb Holl.¹¹), ten gunste van het aan de patroonheiligen St. Cosmas en St. Damianus gewijde altaar van het gilde (boete: 12 schellingen).
- 3 Om het ambacht uit te mogen oefenen, moest de kandidaat voor drie daartoe aangewezen 'chirurgijns of barbiers' een examen afleggen. Hij moest laten zien met zijn messen om te kunnen gaan en een goede punt aan een mes te kunnen maken. Ook moest hij weten '*in wat teyken de maen is*', met andere woorden: kennis hebben van de bewegingen en onderlinge stand van de hemellichamen. Dat was belangrijk om het astrologisch gezien juiste moment voor aderlaten te bepalen. Met die kennis was het op dat moment bij de Leidse barbiers/chirurgijns kenmerklijk slecht gesteld, want de ordonnantie wees erop dat daar '*sonderlinge veel gebrecx in valt*' (boete: 12 schellingen).
- 4 Wie het vak van barbier of chirurgijn wilde leren, moest een pond was voor het altaar van het gilde geven (boete: 12 schellingen).
- 5 Na de avondklok van tien uur was het verboden om te scheren, tenzij het scheerwerk voor tien uur 's avonds was begonnen (boete: 3 schellingen).
- 6 Chirurgijns en barbiers mochten na één uur in de middag geen laatbloed in hun venster zetten en dit evenmin doen als een processie door hun straat trok (boete: 3 schellingen).

In de ordonnantie van 1441 ontbrak nog de differentiatie tussen het werk van de barbier en de chirurgijn, zoals latere regelgeving die wel zou geven. De regels waren gericht op de hele beroepsgroep. Wel werd steeds gesproken van barbier *of* chirurgijn, wat impliceert dat men op z'n minst enig onderscheid maakte. Twee keer komt de formulering 'voirt an' in de ordonnantie voor, kennelijk bij de introductie van nieuwe regels. Als sommige regels zo uitdrukkelijk vanaf het moment van uitvaardigen van de ordonnantie golden, zullen andere regels uit de ordonnantie al eerder hebben bestaan. Die werden nu geformaliseerd.

Wat regelde de ordonnantie? Allereerst de eis om poorter te zijn (art. 2), een algemeen voorschrift voor toegang tot de Leidse gilden. Dit artikel regelde ook het entreegeld voor het gilde. De bepaling over de leertijd en de daarmee samenhangende betaling aan het gilde (art. 4) behoorde eveneens tot de vaak voorkomende regels in de Leidse gildeordonnanties. Het examen (art. 3) maakte geen onderscheid naar barbier of chirurgijn. De examinatoren werden door het gilde aangewezen.¹² Ten slotte regelden twee bepalingen (art. 1 en 5) dat op zon- en feestdagen niet gewerkt mocht worden en dat het verboden was om te scheren na het luiden van de avondklok. De regel voor het laatbloed (art. 6) is typisch voor het werk van chirurgijn en barbier. Het stadsbestuur stelde om hygiënische of andere redenen een norm voor dit beroep. Afgezien van de eisen van het examen, was dit de enige regel uit de ordonnantie die op de inhoud van het beroep was gericht.

De ordonnantie van 1441 gaf een algemeen stramien (poorterschap, gilderegels) en was overigens toegespitst op de scheerwinkel van een barbier. Deze ordonnantie leek vooral bedoeld te zijn om het werk van deze beroepsgroep als onderdeel van het economische leven in de stad te regelen. Sturing of kwaliteitsbewaking in de medische zorg speelden een ondergeschikte rol. Het samenvallen in de tijd met het eerste reglement van het leprooshuis, dat ook in 1441 werd afgekondigd, moet toeval zijn.¹³

De ordonnantie van 1466

Op 2 augustus 1466, 25 jaar na het afkondigen van de eerste, vaardigden het gerecht en de raad een nieuwe ordonnantie uit.¹⁴ In de considerans beargumenteerde de stad dat de barbiers – het woord chirurgijn viel in de aanhef niet – enige tijd geleden toestemming hadden gekregen om een broederschap te onderhouden in de Onze Lieve Vrouwekerk. Zij hadden echter geen ordonnantie op hun ambacht, zodat allerlei onbekwame lieden, zowel poorters als mensen van buiten ('vreemde gesellen'), op hun terrein werkten. Daarom kregen de '*meesteren van cuyrgien ende die berbiers*' (nu werden beide termen wel gebruikt) een goede ordonnantie.

De nieuwe ordonnantie bestond uit acht bepalingen, was uitvoeriger in haar formuleringen, en bracht naast herhaling van oude bepalingen enkele nieuwe regels. De bepalingen over de verplichte winkelsluiting en het verbod op scheren na de avond-

klok kwamen niet terug. De eis van poorterschap en de verplichting bij het openen van een *winkel* een schenking aan het altaar te doen werden herhaald, met als aanvulling de verplichting van een jaarlijkse contributie ('oorcondspenninc') van twee groten.¹⁵ Nieuw was de invoering, naast het algemene examen, van een aanvullende proef voor chirurgijns. Het afnemen van het algemene examen werd nu opgedragen aan de stadsmedici (dat waren in 1466 Philips Codde en Jacob Evers), de twee stadschirurgijns en de bestuursleden van het gilde. Het examen omvatte astrologie, anatomie en het prepareren en vaardig hanteren van messen. Het onderdeel anatomie bestond uit het kunnen onderscheiden van aders, slagaders en zenuwen. Gildeleden die als chirurgijn wilden werken ('cuyrgien hantieren') moesten ten overstaan van de stadschirurgijns en de bestuursleden van het gilde aantonen dat zij over meer kennis van het menselijk lichaam beschikten. Een andere bepaling regelde de positie van personen van buiten de stad die in Leiden op het terrein wilden werken dat bestreken werd door het chirurgijns-gilde. Zij moesten daartoe toestemming krijgen van de stadschirurgijns en het gildebestuur, die onderzochten of zij voldeden aan de eisen van vakmanschap. Wie toestemming kreeg, was het gilde de reguliere contributie verschuldigd.

In 1466 werden twee belangrijke zaken over de beroepsuitoefening geregeld, die beide ontbraken in de ordonnantie van 1441: de eisen die aan een chirurgijn werden gesteld boven die welke golden voor een barbier en de positie van beroepsgenoten die van buiten de stad kwamen. Ook werd de positie van het gilde uitgewerkt. Het uitvaardigen van de ordonnantie in 1466 paste in het actieve optreden van het stadsbestuur op het gebied van de gezondheidszorg in de jaren zestig van de vijftiende eeuw.¹⁶ De verscherpte beroepsvereisten voor de chirurgijn, hier in tegenstelling tot de barbier, en het toedelen van een rol bij het examen voor de stadsmedici en de stadschirurgijns ademen de geest van die tijd. De ordonnantie van 1466 was niet meer primair gericht op de scheerwinkel, maar regelde de eisen die aan de verschillende beroepsgenoten, barbiers en chirurgijns, werden gesteld.

De ordonnantie van 1466 werd, net als die van 1441, voor onbepaalde tijd afgekonddigd. In mei 1540, ruim zeventig jaar later, bevestigde het stadsbestuur dat de ordonnantie nog steeds van kracht was.¹⁷ Mogelijk werd de geldigheid van de ordonnantie van 1466 op dat moment in een juridische procedure betwist. Het chirurgijns-gilde beweerde in 1589 dat de gildebrief van 1466 buiten gebruik gesteld was als gevolg van een geschil tussen chirurgijns, met meester Heijnrick van Spiers aan de ene en meester Dirck 'op de Breestraat' en diens broer meester Jan 'op de markt' aan de andere kant, waarschijnlijk de Leidse chirurgijns Dirck Pietersz (overleden in 1543/44) en Jan Pietersz (overleden in 1536/37).¹⁸ De inzet van het geding zou de positie van 'meesters van buiten' zijn geweest. Waarschijnlijk was dus de positie van Heijnrick van Spiers als 'buitenmeester' in het geding.

Meester Heijnrick van Spiers had zich eind jaren twintig in Leiden gevestigd op

een manier die niet over het hoofd kon worden gezien. Een Leidse pelgrim op terugtocht uit het Heilige Land had in de Duitse stad Spiers bij een ongeval een arm gebroken. De pelgrim, heer Pieter Stien, was in Spiers door een ‘notabele’ chirurgijn geholpen. Die chirurgijn, meester Heijnrick Brouwer, geboren in Arnhem, vestigde zich in 1527 in Leiden en kreeg van het stadsbestuur fiscale voordelen en geld voor een tabberd.¹⁹ Dit waren voor een chirurgijn die geen stadschirurgijn was heel ongebruikelijke toewijzingen. Heijnrick Brouwer trad in Leiden meteen als chirurgijn op de voorgrond. Dat blijkt naast zijn typering door de vroedschap (‘notabel chirurgijn’) en de ongebruikelijke financiële toewijzingen uit het feit dat hij één van de vier Leidse chirurgijns was die in de zomer van 1529 twee Haagse doctores medicinae ontving, toen er een kraamvrouwenkoorts in Leiden heerste.²⁰ Vanaf ca. 1529 werd hij niet meer Heijnrick Brouwer genoemd, maar Heijnrick van Spiers.²¹ Waarschijnlijk heeft hij ter aanbeveling van hemzelf reclame gemaakt met zijn werk in Spiers en raakte zo de aanduiding ‘van Spiers’ in zwang. Misschien was hij in Spiers verbonden aan het hof van de prins-bisschop of vervulde hij daar een andere prestigieuze functie. Dat zou de term ‘notabel’ verklaren die in 1527 in de vroedschap voor hem werd gebruikt. Zeker vanaf 1537, maar wellicht al eerder, vestigde hij zich in Den Haag. Het is mogelijk dat hij na zijn Haagse tijd, in 1553, weer in Leiden kwam wonen.²² Van Foreest roemde hem als specialist op het gebied van borstziekten.²³ We staan wat langer bij zijn achtergrond stil, omdat er aanknopingspunten in zitten voor het geschil van Heijnrick met de beide Leidse chirurgijns. Waarschijnlijk heeft Heijnrick vanuit Den Haag patiënten proberen te bedienen in Leiden en nam hij als ex-Leidse chirurgijn met een zekere status geen genoegen met een positie als ‘buitenmeester’, die de verplichting had bij te dragen aan het Leidse chirurgijngilde.

Het is daarmee nog niet duidelijk waarom dit onderlinge geschil tussen chirurgijns tot het buiten werking stellen van de ordonnantie van 1466 had moeten leiden. In het vorige hoofdstuk stelden we dat de rechtszaak van schout Claas van Berendrecht tegen pseudo-doctor medicinae Andries Salomon de aanleiding kan zijn geweest voor het afkondigen van de nieuwe ordonnantie in november 1553.²⁴ Als we het overlijdensjaar van mr. Jan Pietersz erbij betrekken (1536/37), dan zal het geschil met Hendrik van Spiers eerder de aanleiding zijn geweest voor de expliciete uitspraak van het bestuur in 1540 dat de oude ordonnantie nog steeds van kracht was. Het geschil met Andries Salomon kan later de prikkel zijn geweest voor het uitvaardigen van de ordonnantie van 1553. Waarschijnlijk haalde het stadsbestuur in 1589 verschillende rechtszaken door elkaar.

De ordonnantie van 1553

De nieuwe ordonnantie werd op 29 november 1553 vastgesteld.²⁵ Het gerecht legde nu in één keer de positie vast van zowel de barbiers en chirurgijns als de doctores me-

Een aderlating. Houtsnede, 1523 (H.A. Bosman-Jelgersma (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 44).

dicinae. De considerans van de ordonnantie noemde twee redenen voor de noodzaak van een nieuwe regeling. In de eerste plaats wilde het stadsbestuur paal en perk stellen aan het grote nadeel dat de inwoners van Leiden ondervonden van ‘landlopers’ en ‘charlatans’ die beweerden medische deskundigheid te hebben. De tweede reden was het stimuleren dat de ambachtsbroederschap van de barbiers en chirurgijns beter onderhouden zou worden. Daarna volgden tien artikelen.

Het eerste artikel regelde de bevoegdheid van de academisch geschoolde *doctor medicinae*, en zette het arbeidsterrein van de doctor medicinae af tegen dat van de chirurgijn. De overige negen artikelen waren vooral een actualisering van de ordonnantie uit 1466. De meeste bepalingen uit 1553 verschilden niet van de oude regels, zoals het vereiste van poorterschap voor de beroepsuitoefening en het betalen van gildepenningen. De eisen die aan de barbier en, aanvullend, aan de chirurgijn werden gesteld, werden uitvoeriger omschreven dan in 1466. Dat weerspiegelde een voortschrijdende professionalisering van de beroepen en aandacht voor kwaliteitsbewaking door het stadsbestuur. Het afnemen van het examen van de barbiers werd nu in handen gelegd van de deken van het gilde en twee jaarlijks aan te wijzen chirurgijns als ‘proefmeesters’, in plaats van (zoals in 1466) de stadsmedici, de stadschirurgijns en de bestuursleden van het gilde. Dat zou kunnen duiden op een sterkere positie van het gilde, maar het is aannemelijker dat deze keuze een gevolg was van de gewijzigde positie van de stadsmedicus en de stadschirurgijn. Rond 1466 belastte het stadsbestuur de stadsmedici Philips Codde en Jacob Evers met het toezicht op de kwaliteit van de beroepsgroep. In 1553 was dat anders. In dat jaar werkten de doctores medicinae Huybrecht Jacopsz en Gerijt Lanschot in Leiden, van wie noch banden met het

stadsbestuur bekend zijn, noch een optreden buiten hun medische praktijk. Er waren in 1553 geen actieve stadsmedici. Het stadsbestuur zag voor de Leidse *doctores medicinae* in 1553 niet de rol weggelegd die de bestuurders in 1466 aan de toenmalige stadsmedici toevertrouwden. Nu werd het examen geheel onder het gilde gebracht.

De ordonnantie van 1589

In 1589 richtte het chirurgijngilde zich tot de stad met het verzoek om een ordonnantie vast te stellen. Tot nadeel van het gilde én van de inwoners van Leiden was er geen ordonnantie meer, omdat – aldus het verzoekschrift – een ‘meesterse’ uit Haarlem in een rechtszaak tegen de Leidse chirurgijn ‘Lauris’ de regeling van 1553 had aangevochten, maar vooral omdat de oude regeling in de chaotische eerste jaren van de opstand in onbruik was geraakt.²⁶ Chirurgijn Lauris moet Louwerijs Dircxz zijn geweest, die in ieder geval sinds 1561 in Leiden woonde en overleed vóór augustus 1574.²⁷ Kennelijk was er vaker wrijving tussen Leidse chirurgijns en beroepsgenoten van elders, want het gilde verzuchtte dat de ‘meeste questien’ door ‘buitenmeesters’ werden veroorzaakt.

Het gerecht stemde in met het verzoek. Op 21 december 1589 werd een nieuwe ordonnantie op het chirurgijnsambacht vastgesteld, die 29 artikelen omvatte.²⁸ Net als in de regeling uit 1553 bepaalden de eerste artikelen wie de geneeskunst mocht beoefenen, en dat men poorter moest zijn om toegelaten te worden tot het chirurgijnsambacht. De volgende zeven artikelen gingen over de proef van barbier en chirurgijn. De barbier moest allereerst voor deken en proefmeesters van het gilde twee *lancetten* (chirurgijnsmesses) prepareren. Daarna werd hij door een hoogleraar geneeskunde en de deken en de proefmeesters van het gilde aan de tand gevoeld over zijn kennis van slagaders, aders en zenuwen, en op welke plaatsen aderen gelaten moesten worden. De instructie van 1589 zweeg over kennis van de astrologie. De kandidaat-chirurgijn kreeg zestien stellingen voorgelegd, waarover hij na maximaal één maand voorbereidingstijd werd ondervraagd door een hoogleraar geneeskunde, de deken en twee proefmeesters. Het waren steeds twee stellingen over één onderwerp, achtereenvolgens kennis van de chirurgie volgens *Guy de Chauliac* of een andere auteur, anatomie, abscessen, wonden, zweren, botbreuken, uit de kom geschoten ledematen en aderlaten. Verspreid in de regeling stonden enkele passages over het gilde: de verplichting om contributie te betalen en de verkiezing van deken en proefmeesters. Aan de leertijd waren twee artikelen gewijd. Ook regelde de ordonnantie de rechten van beroepsgenoten van buiten de stad en van oogmeesters en steen- en breuksnijders. De concurrentie binnen de eigen groep kreeg aandacht in artikelen over de betaling aan de eerste chirurgijn als een patiënt een tweede chirurgijn inschakelde, de gevolgen van het inroepen van verscheidene chirurgijns door een zieke en het recht op vrije keuze door een patiënt van een chirurgijn. Zes artikelen regelden de bedrijfsvoering van barbiers en chirurgijns. Dit was geheel nieuw

in vergelijking tot eerdere ordonnanties. Een algemeen artikel over de bevoegdheden van het uitleggen van de ordonnantie bij onduidelijkheden sloot het geheel af.

Twee groepen artikelen vallen in de gildebrief van 1589 op: de uitvoerige regeling van het examen en de uitvoerige én nieuwe groep artikelen over de bedrijfsvoering. Het eerste duidt op een voortschrijdende medische professionalisering van de chirurgijns. Met het laatste greep de stad in zekere zin terug op de regelgeving van 1441: de positie van het gilde in het economische leven van de stad.

Het feit dat de ordonnanties kennis verlangden van anatomie en, in ieder geval in de eerste drie ordonnanties, van astrologie, wekt de indruk dat er ook boekenwijsheid aan de opleiding te pas kwam. Er was in de late middeleeuwen een aanbod van chirurgische manuscripten en handboeken in de volkstaal. Huizenga heeft in een diepgaande studie van deze chirurgische teksten een beeld van een geletterde beroepsgroep opgeroepen.²⁹ Waarschijnlijk is dat beeld selectief, en verschilde het niveau van opleiding en geletterdheid sterk, niet alleen tussen barbier en chirurgijn, maar ook binnen de groep volledig opgeleide chirurgijns. Wat we uit Leiden weten, wijst niet op de aanwezigheid van veel chirurgische manuscripten en boeken. Het testament uit 1520 van de rijke chirurgijn Ewout Wel noemde in het geheel geen boeken.³⁰ In 1540 eiste de weduwe van chirurgijn Otto een ‘meesterbouckgen’ terug van een andere chirurgijn, dat zij na de dood van haar man aan hem had uitgeleend.³¹ Chirurgijn Dirck Pietersz liet in 1543 bij testament zijn boeken ‘in medecijnen’, chirurgie en astrologie na aan een neef die bij hem in huis woonde, de (latere) chirurgijn Symon Jansz.³² Stadschirurgijn Jan Symonsz liet na zijn overlijden in 1606 zijn ‘winkel’ met toebehoren na aan zijn zoon Claes, ook een chirurgijn. Hoewel alle slaapmutsen, po’s en keukengerei van Jan werden opgesomd, ontbreekt in de inventaris elke verwijzing naar boeken. Zo die al aanwezig waren, vielen die blijkbaar onder het wel genoemde ‘toebehoren’ van de barbierswinkel.³³ Een – intellectuele – uitzondering vormt het in 1470 geveilde boekenbezit van *Gerijt de barbier*. Dat omvatte grammatica’s, theologische literatuur en een liederenboek, maar de boedelinventaris noemde geen medische boeken, tenzij die verscholen zaten achter de algemene aanduiding ‘boek’ in de inventaris. De zes in 1470 op de veiling aanwezige barbiers/chirurgijns kochten barbiersspullen van Gerijt en een *speramundi*.³⁴ Die *sphera* was mogelijk geen werelddbol, maar een hemelbol, met daarop de sterrenbeelden van de dierenriem. Zulke hemelbollen werden gebruikt voor het bepalen van het astrologisch gezien juiste moment voor een aderlating.³⁵ De barbiers/chirurgijns kochten de voor deze beroepsgroep aantrekkelijke zaken, maar de boeken lieten zij liggen. Het voor een particulier vrij omvangrijke boekenbezit, ten minste tien stuks, kenmerkte Gerijt als een geletterd man, maar bewijst nog niet dat hij als chirurgijn een diepgaande theoretische kennis had. De aard van de boeken laat bovendien een andere verklaring toe. Het is mogelijk dat het omvangrijke, voor zover we weten vooral niet-medische,

boekenbezit van Gerijt de barbier een handelsvoorraad was. Met andere woorden: wellicht *verkocht* Gerijt als (neven)beroep boeken.

Een aanwijzing welke boeken in Leiden circuleerden, krijgen we pas uit de eisen voor het chirurgijnsexamen uit 1589. Dat verlangde dat de kandidaat twee vragen over chirurgie uit het werk van Guy de Chauliac of een andere auteur over chirurgie zou beantwoorden. Het Leidse gilde gebruikte daarmee een standaardwerk. Het veertiende-eeuwse handboek over chirurgie van Guy de Chauliac (ca. 1298-1368) bleef tot de achttiende eeuw toonaangevend in de chirurgijnspraktijk. Het beleefde vier drukken in de volkstaal.³⁶

Dit alles wekt niet de indruk van een groot bezit aan medische manuscripten en boeken onder de Leidse chirurgijns. Niet toevallig noemde het chirurgijns-gilde in 1589 'horen en zien' als de manieren waarop een barbier of chirurgijn aan zijn kennis kwam. Toch moet een chirurgijn tijdens zijn opleiding aardig wat kennis hebben opgestoken, want de kritiek van het gilde op rondzwervende meesters was juist dat die niets van de 'theorie' wisten.³⁷ Daarmee gaven de leden van het chirurgijns-gilde op z'n minst een door hen beoogd of beleefd verschil aan.

De vier ordonnanties verschilden op het eerste gezicht sterk, maar dat komt vooral door de afwijkingen in lengte en formulering. Door alle ordonnanties liepen consistent enkele lijnen: de verplichting om poorter te zijn, het verplichte examen, de leertijd, een regeling voor laatbloed en voor de afdracht van contributies en andere bijdragen aan het gilde. De ordonnanties hadden daarnaast ieder een duidelijk accent. Die van 1441 regelde vanuit een primair economische invalshoek het barbierswerk. De regeling van 1466 bracht de differentiatie in de examens voor barbier en chirurgijn. De ordonnantie van 1553 viel op door in één keer de toegang tot de beroepen barbier, chirurgijn én *doctor medicinae* te regelen. De gildebrief van 1589 werkte in het bijzonder het examen en de bedrijfsvoering van de chirurgijns verder uit.

Vanuit medische optiek bezien, valt vooral het toenemende onderscheid op tussen de eisen die gesteld werden aan barbiers en aan chirurgijns. Vanaf 1466 onderscheidde de ordonnantie helder het verschil tussen barbier en chirurgijn. Net zo helder was de eed (ca. 1555) die de bestuurders van het chirurgijns-gilde moesten afleggen. Zij moesten zweren goed toezicht te houden op de examens voor hen die wilden '*practiseren in chirurgije*' en voor degenen die wilden '*exerceren tambocht*' van een barbier.³⁸ De werkelijkheid zoals die uit de bronnen naar voren komt, is weerbarstiger. Barbiers en chirurgijns staan in de bronnen door elkaar, beide termen werden door elkaar gebruikt bij dezelfde personen. Eén van de vragen die we hieronder zullen bespreken is dan ook of, en hoe, we chirurgijns van barbiers kunnen onderscheiden.

Een andere vraag is of een barbier eigenlijk wel 'medisch' werk deed. Het antwoord is: ja, wel degelijk. De barbier had een plaats in de medische praktijk van die dagen, omdat aderlaten werd beschouwd als zowel een therapeutische als een

preventief-geneeskundige handeling. Barbiers en chirurgijns waren overigens oorspronkelijk niet de enigen die deze dienst aanboden. In de stad waren *laatsters* actief, vrouwen die met aderlaten een (waarschijnlijk karige) boterham verdienden. De keurboeken van ca. 1380, 1406 en 1450 verboden dat een ‘later’, man of vrouw, in Leiden laatbloed in het water gooide. De keurboeken van 1508 en 1545 richtten zich bij het herhalen van dit verbod tot chirurgijns, barbiers en ‘andere laetsters’.³⁹ De aanwezigheid van laatsters wordt op verschillende momenten in de vijftiende en zestiende eeuw bevestigd: in 1385 trad *Beatrijs die bloetlaetster* op en in 1415 en 1417 *Hilletgen die bloetlaetster inder lombardersteghe*.⁴⁰ In 1476 woonde een *Grietgen de laetster* in de stad en in 1517 *Neeltgen die laetster*.⁴¹ De bloedlaatsters wisten zich dus als beroepsgroep naast de chirurgijns en barbiers te handhaven, ook na de instelling van het gilde met de daarop volgende sluiting van het ambacht en de opeenvolgende ordonnanties op de beroepen barbier en chirurgijn.

Barbiers en chirurgijns in Leiden

Barbier Aernt Aerntsz uit Schiedam opent de rij van gedocumenteerde Leidse barbiers en chirurgijns. Hij werd op 24 juli 1367 ingeschreven als Leids poorter.⁴² De eerste tekenen van het optreden van barbiers en chirurgijns komen ook uit die tijd. In 1377 stelde een anonieme ‘meester’ de omvang van een wond vast en vijf jaar later was meester Mychiel betrokken in een rechtszaak over zijn werk. Mychiel moest aan de tegenpartij verklaren dat hij ‘*gherechte cunste in den snijden*’ gebruikt had.⁴³ De Leidenaar Gijsbrecht Hugenz van der Horn was van ca. 1396-1401 barbier van de graaf van Holland.⁴⁴ *Ghijskijn barbier*, zoals hij werd genoemd, bewoonde een huis met erf op het Markt-

TABEL 5.1 Aantallen barbiers en chirurgijns in Leiden, 1400-1600

Periode	Aantal bekende barbiers/chirurgijns (jaar eerste vermelding)
1400-1424	6
1425-1449	10
1450-1474	27
1475-1499	18
1500-1524	29
1525-1549	29
1550-1574	19
1575-1600	30
Totaal	168

TABEL 5.2 Aantallen barbiers en chirurgijns in stedelijke overzichten

Jaar	Chirurgijns/barbiers	Jaar	Chirurgijns/barbiers
1481	16	1561	15
1498	19	1574	10
1515	15	1581	11
1544	15	1583	12
1557	16	1600	7

veld in Den Haag.⁴⁵ Hij overleed ca. 1407 en werd begraven in de Leidse St. Pieterskerk.⁴⁶ De bewijzen ontbreken dat hij voor zijn aanstelling aan het grafelijke hof in Leiden actief is geweest als chirurgijn, maar zijn Leidse herkomst sluit dat zeker niet uit.

Een zoektocht door uiteenlopende bronnen leverde bijna 170 bij naam bekende barbiers en chirurgijns op, inclusief in Leiden actieve chirurgijns van buiten de stad en gespecialiseerde operateurs zoals steensnijders (zie tabel 5.1). Het verschil tussen de eerste en de tweede helft van de vijftiende eeuw, een sprong van 16 naar 45 chirurgijns, is erg groot. De schaarste van gegevens uit de eerste helft van de vijftiende eeuw is daarvoor een belangrijke reden, maar niet de enige. De expansie van Leiden in de vijftiende eeuw zal geleid hebben tot een sterke groei van het aantal barbiers en chirurgijns in de stad. Verrassender dan de sterke stijging in de tweede helft van de vijftiende eeuw is dan ook het in vergelijking tot het aantal inwoners van Leiden betrekkelijk lage aantal gedocumenteerde chirurgijns in het laatste kwart van de zestiende eeuw. Te beginnen in 1481 zijn de aantallen barbiers en chirurgijns bekend, die in verschillende jaren gelijktijdig in de stad aanwezig waren (zie tabel 5.2). De overzichten komen uit bronnen als belastinglijsten en volkstellingen, die dwarsdoorsnedes van de stedelijke bevolking op één moment geven (zie bijlage 2.5). Ook die dwarsdoorsnedes van de Leidse bevolking laten een kleiner aantal barbiers en chirurgijns zien in de laatste decennia van de zestiende eeuw, juist toen de stad stormachtig groeide. Dit bevestigt het beeld uit tabel 5.1. Het aantal liep terug van 19 rond 1500, 15-16 in het midden van de eeuw tot 7 à 12 in het laatste kwart van de eeuw. Rond 1500 telde de stad 14.000 inwoners, in 1575 ca. 10.000 en in 1600 was de omvang van Leiden gegroeid naar ongeveer 24.000 mensen. Relatief was de daling dus nog groter, van één barbier/chirurgijn op ca. 735 inwoners in 1500 tot één op ca. 3430 inwoners in 1600.

Twee vragen dringen zich op. De eerste stelden we ook al naar aanleiding van de voor barbiers en chirurgijns verschillende examens in de gildeordonnanties: kunnen we in de Leidse praktijk barbiers en de chirurgijns van elkaar onderscheiden? De tweede vraag is: hoe is het relatief lage aantal barbiers/chirurgijns tegen het einde van de zestiende eeuw te verklaren?

Een eerste punt dat opvalt, is dat de beide termen door elkaar heen werden gebruikt. Dezelfde persoon werd in de bronnen afwisselend barbier en chirurgijn genoemd. In de dagelijkse praktijk leverde dat kennelijk geen problemen op. Stadschirurgijns werden barbier genoemd, hoewel zij zeker volledig gekwalificeerde chirurgijns waren. Een chirurgijn kon dus zowel barbier als chirurgijn worden genoemd. Het omgekeerde kunnen we niet aantonen: of iemand 'chirurgijn' werd genoemd, hoewel hij alleen het lichtere barbiersexamen had gedaan. Wel was er een verschuiving door de tijd. We bekijken die verschuiving aan de hand van de termen die werden gebruikt voor de stadschirurgijns in de volkstellingen en belastinglijsten.

De stadschirurgijns waren volledig opgeleide chirurgijns, bevoegd om medische handelingen te verrichten. Zij vormen dan ook een goede groep om het gebruik van de termen barbier-chirurgijn te onderzoeken. In de vijftiende eeuw werden stadschirurgijns lange tijd uitsluitend 'barbier' genoemd, afgezien van vaste formuleringen als 'der stede surgijnmeesters'. In 1483/84 werd voor het eerst een stadschirurgijn, mr. Ewout Wel, aangeduid als chirurgijn ('surgijn').⁴⁷ Vanaf de jaren twintig/dertig van de zestiende eeuw komen de stadschirurgijns nog vrijwel uitsluitend als 'chirurgijn' in de bronnen voor, uitzonderingen daargelaten. De laatste van die zeldzame uitzonderingen was in februari 1569 toen het Catharinagasthuis de jaarwedde betaalde van 'mr. Symon barbier', de toenmalige stadschirurgijn mr. Symon Pietersz.⁴⁸ Het kan zijn dat het gasthuis daarbij vooral het scheerwerk op het oog had, en dat Symon Pietersz om die reden als barbier in de boeken terecht kwam.

De vermeldingen van chirurgijns en barbiers in de belastinglijsten en volkstellingen, samengevat in tabel 5.2 en bijlage 2.5, geven aanvullende informatie over de manier waarop de aanduidingen verschoven door de jaren. In de lijsten van 1481, 1498, 1515 en 1557 werd uitsluitend het woord 'barbier' gebruikt. In de belastinglijst van 1544 kwam voor het eerst naast de term barbier de beroepsaanduiding chirurgijn voor. In die van 1561 is de verhouding nog zes keer barbier tegen vier keer chirurgijn. In het laatste kwart van de zestiende eeuw komt steeds het woord 'chirurgijn' vaker voor dan barbier, in de volkstelling van 1581 twee keer 'barbier' tegen acht keer 'chirurgijn'. De stadschirurgijn werd van 1498 tot en met 1561 (met 1544 als uitzondering) steeds barbier genoemd. Zo was stadschirurgijn mr. Jan Meynaertsz één van de zes barbiers in 1561, en hij was zeker geen barbier in enge zin. Vanaf de jaren zeventig van de zestiende eeuw werd de stadschirurgijn steeds 'chirurgijn' genoemd, afgezien van de enkele keren dat hij als 'stedemeester' voorkwam. Kortom, deze volkstellingen en belastinglijsten tonen een verschuiving van een algemeen gebruik van de term barbier voor alle leden van de beroepsgroep naar een nauwkeuriger gebruik van het woord chirurgijn voor de beroepsgenoten die inderdaad chirurgijn waren. 100% vast werd ook in deze overzichten dat gebruik niet. Zo werd Gijsbrecht Willemsz, die aantoonbaar als chirurgijn werkte, in de belastinglijst van 1588 chirurgijn genoemd en in die van 1600 weer barbier.⁴⁹

De belastinglijsten kunnen we ook gebruiken om te onderzoeken of er opvallende verschillen in welstand waren binnen de groep barbiers-chirurgijns, die wellicht duiden op een kloof in vermogen tussen de beide groepen. Dat blijkt niet zo te zijn. Aan de hand van de belastinglijst 1544 kunnen we dat illustreren. In dat jaar werd in Leiden een belasting van 10% geheven op de getaxeerde jaarhuur van huizen. De aanslag was in Carolusgulden van 40 groten per stuk (1¹/₃ lb Holl.).⁵⁰ Er werd geen onderscheid gemaakt tussen het huren of het bewonen van een eigen huis. De waarde van het huis dat iemand bewoonde, zegt nog niets over diens grondbezit of bezit aan waardepapieren, maar zal – toen niet anders dan nu – toch een globale graadmeter voor zijn welstand zijn geweest. De regelmatig klimmende aanslagen van de chirurgijns/barbiers (een reeks van 5 tot 18 gulden) laten zien dat er, wat de welstand van hun woning betreft, in 1544 geen tweedeling bestond tussen barbiers enerzijds en chirurgijns anderzijds.⁵¹ De belastinglijsten van 1557 en 1561 bevestigen dit beeld.⁵² In het belastingkohier van 1581, waarin alle aangeslagen op een bepaald aantal ‘kerven’ werden gezet, was er voor het eerst wel een duidelijke tweedeling qua vermogen, met een groep van zeven barbiers/chirurgijns met twee tot acht kerven tegenover twee veel vermogender barbiers/chirurgijns met 18 en 25 kerven. De uitschieter was steensnijder en oculist mr. Valentijn Ruusworm, met 60 kerven.⁵³ Stadschirurgijn mr. Jan Symonsz stond op acht kerven, wat betekent dat die groep van twee tot acht kerven niet alleen ‘echte’ barbiers omvatte.⁵⁴ Kortom, er kan in 1581 wel een tweedeling in vermogens worden onderscheiden, maar zeker geen tweedeling in welstand tussen enerzijds barbiers en anderzijds chirurgijns. De conclusie moet zijn dat de belastinglijsten niet gebruikt kunnen worden om binnen het geheel van barbiers-chirurgijns een onderscheid te maken naar bevoegdheden in de beroepssfeer.

We kunnen nu de balans opmaken. Lang tijd was het gebruik van de term *barbier* regel, voor zowel barbiers als chirurgijns. Na ongeveer 1575 ontstond een vaster taalgebruik, waarin ‘echte’ chirurgijns als ‘chirurgijn’ werden aangeduid en niet meer als barbier of afwisselend als barbier en chirurgijn. De pestmeesters, die vanaf 1583 werden aangesteld, werden op één keer na chirurgijn genoemd en één keer ‘barbier en chirurgijn binnen Leiden’.⁵⁵ Dit laatste moet wel betekenen dat men zich er van bewust was dat de pestmeester in kwestie de examens voor beide beroepen had afgelegd en in beide beroepssferen werkte.

Dit meer precieze taalgebruik moet gevoed zijn door een groeiende beleving bij de tijdgenoot van een onderscheid in de taken van de barbier en de chirurgijn. De chirurgijn was meer en meer een ‘medicus’ geworden en de barbier vooral een *haarsnijder*, een kapper. De drijvende kracht achter die differentiatie kan een behoefte van de chirurgijns zijn geweest om zich als medische beroepsgroep sterker te profileren. In het voorgaande hoofdstuk bespraken we verscheidene chirurgijns die in de laatste decennia van de zestiende eeuw de sprong maakten naar het doctoraat in de geneeskunde.⁵⁶ Dat wijst op een ontwikkeling waarbij de top van de beroepsgroep de grens tus-

sen ontwikkelde ambachtsman en academisch gevormde medicus kon overschrijden.

We concluderen dat de termen barbier en chirurgijn lang door elkaar werden gebruikt, ook toen er al examens voor beide categorieën waren, wat in ieder geval vanaf 1466 het geval was. Zij bleven één groep, verenigd in één gilde, ook al deden zij verschillende examens. De chirurgijns bleven scheren en de barbiers waren bevoegd om te aderen. Dat maakte dat zij, ondanks de verschillen, blijkbaar toch als één groep werden gezien. Door een toenemend uiteenlopen van hun werk ontstond er in de loop van de zestiende eeuw een andere manier van verwijzen, waarbij de 'echte' chirurgijns steeds meer met die term werden aangeduid.

Nu we deze conclusie hebben getrokken, is het mogelijk de tweede vraag te beantwoorden, die naar het relatief lage aantal vermeldingen van barbiers en chirurgijns in de laatste decennia van de zestiende eeuw, zowel in de totaaltellingen (zie tabel 5.1) als in de volkstellingen en belastinglijsten uit die jaren (zie tabel 5.2). Zeker met de sterke bevolkingsgroei die in de jaren tachtig inzette, is dat opmerkelijk. Een voor de hand liggende hypothese is dat de kleinere groep op het eind van de zestiende eeuw uitsluitend bestond uit chirurgijns in enge zin. Het grotere aantal uit vroeger jaren zou dan hebben bestaan uit een samengestelde groep van barbiers die zich alleen met kapperswerk en aderen bezighield, én medisch actieve chirurgijns. Die eigenlijke barbiers zijn tot de tweede helft van de zestiende eeuw goed zichtbaar in de bronnen, daarna blijven vooral de 'echte' chirurgijns over. En omdat ook later geen absolute scheiding in de terminologie ontstond, werden die chirurgijns nog steeds een enkele maal 'barbier' genoemd. Dit beïnvloedde vanzelfsprekend de aantallen in de tabellen. Eerst bestonden die uit barbiers én chirurgijns, later uitsluitend uit chirurgijns. Dat verklaart dat de aantallen geen gelijke tred hielden met de groei van de stad. Een zeker speculatief element zit er wel in deze verklaring, maar andere verklaringen snijden minder hout.

Een tegenwerping kan zijn dat rond 1500 het barbierswerk voor veel barbiers niet hun enige of zelfs niet hun hoofdtaak was, terwijl dat aan het eind van de zestiende eeuw wel het geval was. In die laatste situatie kunnen minder mensen per saldo meer doen. Het kwam in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stedelijke economie geregeld voor dat iemand enkele beroepen of bezigheden naast elkaar beoefende, maar dat gold vooral voor beroepen als drapenier en brouwer, waarbij kapitaalcrachtige Leidenaars verschillende groepen mensen aan het werk zetten. Een arbeidsintensief beroep als barbier/chirurgijn ligt als nevenberoep minder voor de hand. Maar de belangrijkste weerlegging van deze mogelijke verklaring is dat de gedocumenteerde voorbeelden van nevenactiviteiten niet geconcentreerd zijn in de laatste decennia van de zestiende eeuw, maar juist van vóór ca. 1575 dateren. Op 16 december 1457 was mr. Clais barbier één van de 12 drapeniers die namens die bedrijfstak met de vroedschap overlegde.⁵⁷ In juli 1471 vorderde meester Adam Gerijtsz barbier geld vanwege het leveren van bier.⁵⁸ Barbier Gijsbrecht Janz had in 1483/84 als bijbaan het opmeten van daken die met een sub-

sidie van de stad met lei of tegels werden gedekt.⁵⁹ Jacop barbier (ca. 1495) maakte en schreef zangboeken voor het Catharinagasthuis.⁶⁰ Chirurgijn Dirck Pietersz werkte in 1507 als barbier en *talman* (advocaat).⁶¹ Stadschirurgijn Symon Pietersz werd in 1553 naast chirurgijn ook apotheker genoemd.⁶² Dit argument van toenemende concentratie op één beroep houdt dus geen stand. Een ander tegenargument is dat wellicht het aantal chirurgijns*knechten* sterk toenam, met andere woorden: met meer assistentie per chirurgijn, konden minder chirurgijns meer werk verzetten. Maar ook deze verklaring kan niet juist zijn, want dan zouden er veel meer chirurgijns*knechten* in de bronnen moeten voorkomen. En dat is niet zo.

De tweede vraag is hiermee beantwoord. De lagere aantallen in belastinglijsten en volkstellingen op het eind van de zestiende eeuw staan voor de echte chirurgijns, terwijl de eerdere hogere aantallen, met name in de belastinglijst van 1498, zowel barbiers als chirurgijns omvatten. De aantallen chirurgijns in de overzichten uit het eind van de zestiende eeuw komen goed overeen met een opgave van het chirurgijns*gilde* uit 1604. Het *gilde* moest in dat jaar de namen van *alle* chirurgijns opgeven aan het stadsbestuur. Dat waren er negen.⁶³ Dat getal moet exclusief barbiers zijn geweest. Negen chirurgijns op 24.000 inwoners, dat kwam neer op één chirurgijn voor gemiddeld 2670 mensen.

Uit dit alles volgt dat het voor de vijftiende en zestiende eeuw niet mogelijk is een systematisch onderscheid te maken tussen gedocumenteerde barbiers en chirurgijns. De stadschirurgijns waren vanzelfsprekend chirurgijn in enge zin, en zeker vanaf medio zestiende eeuw waren de personen die als ‘chirurgijn’ voorkomen in belastinglijsten en volkstellingen zeer waarschijnlijk ook ‘echte’ chirurgijns. Het gevolg is wel dat we geen (nauwkeurige) uitsplitsing kunnen maken van de bijna 170 barbiers/chirurgijns die we in de vijftiende en zestiende eeuw documenteerden. Als we in het vervolg spreken van chirurgijn, in plaats van barbier/chirurgijn, dan doen we dat in het besef dat we daarmee meer eenduidigheid suggereren dan we op basis van de bronnen waar kunnen maken.

Oculisten, steen- en breuksnijders

Naast de chirurgijn waren er gespecialiseerde praktiseurs, die op een beperkt gebied werkten. Oculisten of oogmeesters behandelden oogziekten, in het bijzonder staar. Steensnijders verwijderden operatief blaasstenen uit de urinewegen en de blaas, en breuksnijders herstelden operatief ‘breuken’, uitstulpingen van het buikvlies door een zwakke plek of opening in de buikwand, vaak in de lies. Deze specialisten hadden gemeen dat zij riskante, voor de patiënt ingrijpende, chirurgische ingrepen uitvoerden. Zij reisden vaak van plaats tot plaats, verrichtten ergens één of meer operaties en trokken weer verder.

Steensnijders en andere specialisten komen tot ca. 1580 slechts bij hoge uitzondering in de Leidse bronnen voor. Het weeshuis liet in 1471/72 een kind van 'de steen' snijden en in 1543/44 betaalde het weeshuis drie stuivers om een kind te behandelen dat 'gebrek' had 'van der steen'.⁶⁴ In dit laatste geval is het is niet zeker of dit een operatie was, of dat het een uitgave voor geneesmiddelen betrof. De enige vermeldingen van gespecialiseerde chirurgijns zijn de twee pokmeesters die rond 1500, tijdens de eerste jaren dat er syfilis in Leiden heerste, in de stad werkten.⁶⁵

In 1578 werd in Leiden voor het eerst een gespecialiseerde operateur bij naam genoemd. In dat jaar berichtte meester Valentijn Ruusworm van Smalcand, *steensnijder* en *oculist*, het stadsbestuur dat hij in Leiden wilde komen wonen. Hij betoogde dat zijn komst de stad veel accijnsinkomsten zou opleveren door de grote toeloop van patiënten. Hij wilde zolang hij in Leiden zou wonen dat landlopers, kwakzalvers, breuk- en steensnijders, oculisten en dergelijke slechts toegelaten zouden worden na een onderzoek door één of twee doctores medicinae en meester Valentijn zelf. Hij vestigde zich inderdaad in Leiden, waar hij in ieder geval nog in 1585 woonde.⁶⁶ In 1579 was er nog een oculist in de stad actief, meester Andreas Herls, geboren in Brabant. Andreas Herls behandelde Gerijt Sijboultsz, de voormalige pater van de Cellebroeders. Zij legden contractueel vast dat Andreas Herls het gezichtsvermogen van Gerijt zo zou herstellen dat hij weer mensen zou kunnen herkennen en zijn geld zou kunnen tellen.⁶⁷ Het resultaat van de behandeling is niet bekend.

De gildebrief van 1589 regelde voor het eerst expliciet de positie van oogmeesters, steen- en breuksnijders, van waar ook afkomstig. Zij mochten in de stad werken, mits onder toezicht van een doctor medicinae en het chirurgijns-gilde. Voor elke operatie moest de patiënt in kwestie apart toestemming vragen om die te laten verrichten.⁶⁸ Oculisten en steen- en breuksnijders moesten per ingreep drie gulden (4 lb Holl.) aan het gilde betalen. Waarschijnlijk was deze regel uit 1589 de formalisering van een ouder gebruik. Vanaf 1441 gold de bepaling dat iemand eerst poorter en lid van het gilde moest worden om als chirurgijn in de stad te mogen werken. Deze regel wierp een dam op tegen steensnijders en andere practici. De vermeldingen hierboven van steensnijden die dateren van vóór 1589, laten zien dat ook onder het regime van die eerdere ordonnanties operateurs (van buiten) actief waren. In die gevallen zal ook toestemming zijn gevraagd en verleend, waaraan ongetwijfeld voorwaarden waren verbonden als toezicht door het gilde of door doctores medicinae en een betaling aan het gilde.

Vanaf juni 1590 registreerde het stadsbestuur geregeld verzoeken om specialistische operaties in de stad toe te staan. In de meeste gevallen ging dat om steensnijden. Van juni 1590 tot eind oktober 1592 kregen inwoners van Leiden zeven keer toestemming om door meester Jan van Ruijlen uit Amsterdam een kind 'van de steen te laten snijden', en één keer opereerde hij een man met een breuk.⁶⁹ Jan van Ruijlen was geen

rondtrekkende operateur die al rondtrekkende zijn diensten in Leiden aanbod. Vanuit Leiden werd over een langere tijd een beroep op zijn expertise gedaan. Jan van Ruijlen raakte zijn Leidse praktijk kwijt nadat chirurgijn Harman van Otten op 7 mei 1593 als poorter van Leiden werd ingeschreven.⁷⁰ Op 13 mei 1593 gaf het stadsbestuur toestemming om door Harman van Otten, die ‘breuk- en steensnijder’ werd genoemd, twee jongetjes van de steen te laten snijden. Er zouden dat jaar nog vier operaties volgen. Ook in de jaren daarna was hij degene die de steen- en breukoperaties in Leiden uitvoerde.⁷¹ In 1594 meldde meester Peter Capito zich bij het Leidse stadsbestuur. Hij toonde de burgemeesters zes certificaten uit de jaren 1587-1591 als bewijs voor zijn ervaring in het snijden van ‘de steen’. Peter Capito had geopereerd in Delft, Rhenen, Rotterdam, Schoonhoven, Tiel en Utrecht.⁷² Hij voerde in 1594 twee operaties in Leiden uit.⁷³

Dat elke keer opnieuw toestemming voor de operaties van Harman van Otten werd aangevraagd, bewijst dat het voor de toepassing van de gildebrief uit 1589 niet uitmaakte of de operateur in Leiden woonde of niet. Ook Leidse specialistische operateurs mochten slechts opereren in aanwezigheid van een doctor medicinae en bestuursleden van het gilde. Dat steensnijders geen marginale beroepsgenoten waren, bewees Harman van Otten, die in 1595 werd gekozen tot *homan* (bestuurslid) van het gilde en een jaar later tot *deken* (voorzitter).⁷⁴

Omgekeerd waren niet alle meesters ‘van buiten’ van wie de hulp werd ingeroepen, oogmeesters of steensnijders. De ordonnanties van 1466 en 1589 regelden de positie van barbiers en chirurgijns van buiten de stad, die in Leiden incidenteel wilden werken. Onder zekere voorwaarden was dat toegestaan. Artikel 12 van de ordonnantie van 1589 spreekt van ‘langdurige ziekte of anderszins’ als reden om een chirurgijn van buiten de stad in te schakelen. In deze bepalingen werden ‘reguliere’ chirurgijns bedoeld, geen specialistische operateurs. Het enige bijzondere was dat zij niet in Leiden woonden.

Meestersen

In de Leidse bronnen duiken vanaf het begin van de zestiende eeuw zo nu en dan *meestersen* op, vrouwen die medische behandelingen uitvoerden. Meestersen waren al eerder in Holland actief. De abdis van Leeuwenhorst consulteerde in 1440/41 een meesteres in Haarlem, die daarvoor ruim drie pond betaald kreeg.⁷⁵ Een voorbeeld uit Leiden is het optreden van meesteres Cornelie. In 1531 eiste mr. Jan Beyensz, kannik van de Utrechtse dom, geld van de Leidse meesteres jonkvrouw Cornelie. Hij wilde zijn geld terug, omdat de medische behandeling die Cornelie hem had gegeven niet was geslaagd. In hun contract was opgenomen dat Cornelie in dat geval haar aanzienlijke honorarium van 40 pond Hollands zou teruggeven.⁷⁶ Wat was de positie van deze meestersen in de stedelijke gezondheidszorg?⁷⁷

Meesterse Cornelia was geen bloedlaatster, al was het maar omdat laatsters geen behandelcontracten van 40 pond afsloten. Cornelia was ook geen vroedvrouw, dat maakt het voorbeeld over de behandeling van kanunnik mr. Jan duidelijk. Aantoonbare overlap tussen de beroepssferen van meestersen en vroedvrouwen ontbreekt ook. De namen van meestersen vinden we niet terug bij vroedvrouwen, met één of twee mogelijke uitzonderingen. De eerste is *Griet die meesterse*, die in 1509 was betrokken bij een rechtszaak.⁷⁸ Het kan zijn dat zij dezelfde vrouw was als *Grietgen moer*, die in 1512 werd aangesproken voor huurschulden.⁷⁹ Nog afgezien van de vraag of het om dezelfde vrouw gaat, is niet zeker of de *Grietgen moer* uit 1512 een vroedvrouw was. Immers, zij kan ook een gasthuismoeder zijn geweest. Het wordt nog wat complexer als we *Grietgen de laetster* uit 1476/77 als kandidaat voor identificatie met *Griet die meesterse* beschouwen.⁸⁰ In dat geval kan Grietgen zich van laatster tot meesterse hebben ontwikkeld. Een mogelijke tweede uitzondering is *Fye Jansdr de meesterse*, die ca. 1518 van het Catharinagasthuis twee Rijns gulden ontving voor het *meesteren* (behandelen) van zieken. Hoewel niet geheel zeker, zal – gezien de overeenkomst in naam – vroedvrouw Fye Jansdr, die in de jaren 1480 en 1490 in Leiden als vroedvrouw actief was, wel dezelfde zijn geweest als Fye Jansdr de meesterse.⁸¹ Als *Fye Jansdr de meesterse* inderdaad vroedvrouw Fye Jansdr was, dan verrichtte zij (achtereenvolgens?) zowel verloskundige als meer algemeen geneeskundige handelingen. Fye Jansdr zou daarmee de enige vrouw zijn die aantoonbaar als vroedvrouw en als meesterse in Leiden heeft gewerkt. Nu we de verhouding tot de vroedvrouw en de bloedlaatster hebben verkend, kunnen we de meesterse met wat meer zekerheid plaatsen op de Leidse medische markt.

Meestersen behandelden zowel vrouwen als mannen.⁸² We moeten in de in Leiden actieve meestersen dus geen genezeressen zien die zich (uitsluitend) bezighielden met vrouwengeneeskunde, de behandeling van specifiek aan het vrouwelijke lichaam gebonden aandoeningen, vaak uitgevoerd door vrouwen.⁸³ Meestersen sloten behoorlijke grote behandelcontracten af, en tot hun patiëntenkring behoorden aanzienlijke personen. Meesterse Marijtgén behandelde syfilispatiënten, zoals we in hoofdstuk 2 zagen.⁸⁴ Het stadsbestuur stelde aan vrouwelijke genezers die in de stad wilden komen werken de eis dat zij het gilde de gebruikelijke kosten zouden voldoen.⁸⁵ Impliciet gaf het bestuur daarmee aan dat meestersen op het domein van de chirurgijn werkten. Die positie werd ook door het gilde ervaren, dat een aantal malen probeerde achterstallige contributie te innen bij vrouwen, op dezelfde voet als dat bij slecht betalende barbiers en chirurgijns gebeurde.⁸⁶ Meestersen woonden langer of korter in Leiden, wat blijkt uit schulden voor levensmiddelen en huishuur.⁸⁷ Ook in de gebruiken rond incasso's sloten de meestersen aan bij de gebruiken van chirurgijns, door de taxatie van schulden vanwege medische behandelingen over te laten aan enkele neutrale chirurgijns.⁸⁸ In de marge kan hier opgemerkt worden dat vroedvrouwen op geen enkele manier betrokken waren bij het chirurgijnsgilde.⁸⁹ Ook vroegen

meestersen van buiten om toegang tot de Leidse medische markt, zoals Cunira Jeronimusdr die in 1597 het stadsbestuur vroeg om als meesteres haar kunst een maand of zes weken lang in Leiden te mogen doen. Haar verzoek werd afgewezen. De reden voor de afwijzing werd niet genoteerd.⁹⁰

De meestersen waren een vast onderdeel van het stedelijke aanbod van medische beroepen. Hun behandelingen stonden duidelijk op een hoger plan dan bloedlaten, hoewel bloedlaten er – net als bij de chirurgijn overigens – wel deel van uitgemaakt kan hebben. Met het werk van de vroedvrouw hadden meestersen niets van doen, al kan een enkele vroedvrouw de stap naar een rol als *meesterse* hebben gemaakt. Hun beroepssfeer lijkt het meest verwant te zijn geweest aan die van de chirurgijn.

De Noord-Nederlandse stadschirurgijn

Van de ongeveer 170 chirurgijns en barbiers die in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw aantoonbaar in Leiden aan hun stadgenoten hun diensten verleenden, nam het stadsbestuur er 21 in dienst als *stadschirurgijn*. Op het eind van de zestiende eeuw, in 1583, stelde het bestuur naast de stadschirurgijn voor het eerst een *pestmeester* aan, een (stads)chirurgijn met als opdracht de behandeling van (arme) pestzieken. De Leidse pestmeester bespreken we verderop. Hier volgen de taken van een stadschirurgijn in het algemeen en de wijze waarop dit ambt in Leiden werd uitgeoefend.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw worden in de Noordelijke Nederlanden stadschirurgijns vermeld, meestal *der stede meester* of *der stede surgijn* genoemd. In de laatmiddeleeuwse stad waren zij een vast lid van het stedelijk personeel.⁹¹ Zij kregen een salaris, vaak ook een *tabberd* of geld voor kleding, en genoten soms andere voordelen zoals vrijstelling van het betalen van de stedelijke accijnzen op bier of wijn.

Het *Rechtsboek* van Den Briel is de belangrijkste bron voor een beschrijving van het werk van de (Hollandse) stadschirurgijn.⁹² Omstreeks 1420 tekende Jan Matthijssen, de stadssecretaris van Den Briel, het geldende recht van die stad op en beschreef daarbij ook de stedelijke ambtenaren. De stad zou, aldus het Rechtsboek, altijd moeten beschikken over een kundige *meester-chirurgijn*, en wel om drie redenen: hij moest zieken bijstaan, optreden bij verwondingen die door vechtpartijen waren ontstaan en bij elke gewonde ten gevolge van een vechtpartij de omvang van de wond vaststellen en de bijbehorende schadevergoeding begroten. Het was in een gerechtelijke procedure van belang aan te geven hoe groot een wond was en of overlijden of blijvende invaliditeit inderdaad het gevolg was van de verwonding in kwestie. De rechter gebruikte die informatie om de hoogte van boetes en schadevergoedingen vast te stellen. De stadschirurgijn was op grond van zijn eed bevoegd de ernst van verwondingen aan te geven. Matthijssen noemde dit drie functies, maar het komt

neer op een tweedeling: taken in de gezondheidszorg en een gerechtelijke functie. De eed van de Brielse stadschirurgijn maakte ook die tweedeling, door te spreken van *'te cureren ende te ghenesen'* en een ieders *'smarte te groten'* (de ernst van een wond te taxeren).

Ook in een opdracht uit 1433 voor de stadschirurgijn van Gouda komen deze twee kanten van het werk van de stadschirurgijn naar voren.⁹³ Het Goudse stadsbestuur droeg hem op de inwoners van de stad *'te cureren ende te genesen'* zoals een goede chirurgijn behoorde te doen en *'een yghelics smarte te groten nae de reghte ende bij der beste reden'*. De gelijkenis met de formuleringen uit het Rechtsboek van Den Briel is opvallend. Tot 1491 werd de Goudse stadschirurgijn benoemd door het stadsbestuur, daarna door de gasthuismeesters, die zijn salaris uit de kas van het gasthuis betaalden. Het stadsbestuur bepaalde dat de gasthuismeesters een *meester* zouden kiezen, die dan meteen als stadschirurgijn zou fungeren. In 1576 kwam een nieuwe instructie voor de Goudse stadschirurgijn tot stand.⁹⁴ Dit keer werd bepaald dat de burgemeesters de stadschirurgijn aan zouden nemen, en hem opdragen de stad te dienen op het gebied van justitie en andere gebieden, net zoals zijn voorgangers hadden gedaan. De stadschirurgijn zou de armen zonder vergoeding moeten helpen en het gasthuis als chirurgijn dienen. Van de stad kreeg hij een salaris van 18 en van het gasthuis van 36 Carolusgulden per jaar (totaal 72 lb Holl.). In deze instructie klonk het belang door dat het stadsbestuur hechtte aan de gerechtelijke functie van de stadschirurgijn. In 1601 werd een nieuwe instructie geformuleerd, nu weer door de gasthuismeesters. De bepalingen van deze instructie waren geheel op medische zorg gericht. De conclusie is dat vanuit het oogpunt van het Goudse stadsbestuur de gerechtelijke functie minstens zo belangrijk was als de medische. Vanuit de optiek van het gasthuis vervulde de stadschirurgijn primair een medische rol. Het Goudse voorbeeld laat zien dat het voor de taakopdracht uitmaakte of het stadsbestuur of de gasthuismeesters de aanstellingsvoorwaarden formuleerden.

Het Schiedamse stadsbestuur bepaalde in 1430 bij de aanstelling van een stadschirurgijn dat hij moest zorgen voor de arme zieken, zowel die in het Schiedamse gasthuis als de armen die thuis ziek lagen.⁹⁵ De Schiedamse stadschirurgijn kreeg van het stadsbestuur uitsluitend een taak in de gezondheidszorg opgedragen.

Buiten het graafschap Holland biedt de stad Kampen een uitvoerige taakomschrijving. De in 1429 aangestelde stadschirurgijn kreeg als opdracht raadsleden die op reis gingen op stadskosten te vergezellen en daarbij al het gereedschap mee te nemen dat hij nodig kon hebben. Raakte iemand op reis gewond, dan zou hij die naar vermogen moeten behandelen en daarvoor een vergoeding van de stad ontvangen. Voor de behandeling van een burger mocht hij een redelijk loon eisen, bij een geschil daarover zou de raad beslissen.⁹⁶ De stad Kampen stelde in het tweede kwart van de zestiende eeuw een nieuwe instructie voor de stadschirurgijn vast. Hij moest op stadskosten te water en te land meereizen en optreden als een burger tijdens een tocht in dienst van

de stad gewond raakte. Hij kreeg daarvoor van de stad een redelijk loon. Hij mocht inwoners die hem (buiten de genoemde tochten) consulteerden een redelijk honorarium vragen, en bij conflicten daarover zouden twee leden van de raad arbitrerend. Hij mocht niet buiten de stad reizen zonder toestemming van de burgemeesters en was verplicht de zieken in de gasthuizen te behandelen om niet, uitgezonderd in tijden van pestilentie, met een redelijke vergoeding voor de gebruikte materialen. Tot zover de medische taken. De Kamper stadschirurgijn moest bovendien de burgemeesters de verwondingen ter kennis brengen die binnen het rechtsgebied van de stad gebeurden. Hier zien we weer de gerechtelijke functie.

De stad Groningen levert een voorbeeld van een stadschirurgijn die mogelijk een primair op het juridische aspect toegespitste taak had. Groningen stelde in 1541 een *wundenarst* aan, met als opdracht aangifte te doen van verwondingen door vechtpartijen. Later werden zelfs vier chirurgijns benoemd, als '*wundenarst ende stadt mesters*'. Tegen het einde van de zestiende eeuw werd alle Groningse chirurgijns verplicht verwondingen aan te geven. Het ambt van *wundenarst* werd tegelijkertijd opgeheven. Huisman concludeerde hieruit dat de functie stadschirurgijn in Groningen vooral zijn grond vond in de gerechtelijke activiteiten, en daarmee wel ver verwijderd was geraakt van een medische basisvoorziening.⁹⁷

Noord-Nederlandse stadschirurgijns hadden dus zowel taken in de stedelijke gezondheidszorg, gekoppeld aan het plaatselijke gasthuis, als in dienst van de stedelijke justitie. De verhouding tussen deze taken lijkt per stad te verschillen en wordt bovendien gekleurd door de aard van de bronnen. Vanuit de optiek van een gasthuis kon men andere accenten leggen dan wanneer het stadsbestuur de pen voerde.

Waar moet de Leidse stadschirurgijn geplaatst worden in het geheel van de Noord-Nederlandse stadschirurgijns? De eerste uitgewerkte taakopdracht voor de Leidse stadschirurgijn dateert van 1583. Uit vroegere jaren beschikken we over summier instructies bij de benoeming van stadschirurgijns en geven incidentele betalingen zicht op specifieke diensten.

De taken van de Leidse stadschirurgijn

In 1377 stelde een anonieme Leidse 'meester' de omvang van een wond vast.⁹⁸ Hij kan heel goed de stadschirurgijn zijn geweest. Het *Rechtsboek* van Den Briel droeg die taak immers op aan de stadschirurgijn. Voor een uitdrukkelijke taakopdracht van de Leidse stadschirurgijn moeten we wachten tot 1481. In juni van dat jaar nam de vroedschap meester Ewout Wel aan als *der stede meester* 'in het gasthuis', met de opdracht dat het gerecht met hem nog afspraken zou maken over de behandeling van pestzieken.⁹⁹ In al zijn beknoptheid maakte de vroedschapsresolutie twee dingen duidelijk: de hoofdtaak van de Leidse stadschirurgijn lag in het 'gasthuis', en daarmee

werd steeds het St. Catharinagasthuis bedoeld, en de vroedschap zag een taak voor hem weggelegd bij de behandeling van pestzieken. Hoewel de opdracht was dat er afspraken over pestzorg moesten komen, hoeft dat niet te betekenen dat de vroedschap in 1481 dat als nieuw element wilde toevoegen aan het werk van de stadschirurgijn. Waarschijnlijker is dat de vroedschap wilde beletten dat Ewout Wel dat impopulaire onderdeel van het werk *niet* op zich nam. Het stadsbestuur noemde ook later de stadschirurgijn in één adem met het gasthuis: in 1517/18 kreeg oud-stadschirurgijn Heijnrick Harmansz achterstallig salaris uit 1496 betaald, in welk jaar hij (in de woorden van het stadsbestuur) als chirurgijn *in het gasthuis* had gediend.¹⁰⁰

In 1555 stelden de burgemeesters twee stadschirurgijns aan. Hun instructie luidde dat zij bij alle ziekten en op alle momenten de inwoners van Leiden moesten assisteren, zowel binnen de stadsmuren als in het net buiten de stad gelegen gasthuis Lopsen. De stadschirurgijns moesten armen gratis en rijke inwoners van Leiden tegen een redelijk loon behandelen.¹⁰¹ Zij mochten hun ambt niet misbruiken om van iemand voordelen te bedingen die in het St. Catharinagasthuis of Lopsen opgenomen wilde worden of al was opgenomen.¹⁰² Dit lijkt ruimer dan uitsluitend de behandeling van de armen in het gasthuis.

In de golf van regulering en groei van de stedelijke administratie in de laatste decennia van de zestiende eeuw werd voor het eerst een uitvoeriger taakopdracht voor de Leidse stadschirurgijn op papier gezet. De benoeming van de eerste pestmeester in 1583 maakte het nodig het werk van de stadschirurgijn en de pestmeester te onderscheiden. De beschrijvingen van beide functies dateren dan ook van dezelfde dag. Op de pestmeester komen we nog terug, hier gaan we in op de stadschirurgijn.

Op 10 juli 1583 namen de burgemeesters en de gasthuismeesters van het St. Catharinagasthuis gezamenlijk meester Jan Symonsz aan als *ordinaris chirurgijn* van de stad Leiden en van het gasthuis.¹⁰³ Jan Symonsz was op dat moment al jaren in functie. De aanstelling was voor het leven of totdat Jan onbekwaam zou worden om zijn vak uit te oefenen. Hij kreeg de opdracht op wens van de gasthuismeesters of anderen, personen te ‘visiteren’ die vroegen wegens ziekte of gebrek in het gasthuis opgenomen te worden, en de gasthuismeesters daarvan rapport uit te brengen. De gasthuismeesters beslisten vervolgens over toelating tot het gasthuis. De zieken, gewonden en andere ‘ellendigen’ in het gasthuis, ziek gasthuispersoneel en personen buiten het gasthuis die onder het toezicht van de gasthuismeesters stonden, moest hij twee keer per dag in persoon visiteren en behandelen. De thuiswonende armen (uitgezonderd de armen in het weeshuis, leprooshuis en het gefuseerde Vrouwe-Elisabethgasthuis) moest hij op verzoek twee keer per dag gratis bezoeken en behandelen of dat laten doen. Zou hij iemand die de kosten van een behandeling kon opbrengen gratis helpen, dan moest die patiënt alsnog een door de burgemeesters te bepalen bedrag vergoeden. De benodigde materialen en geneesmiddelen moest Jan Symonsz (laten) maken in de apotheek van het gasthuis of zonodig op kosten van het gasthuis

halen bij apotheker Jan Artus Honius.¹⁰⁴ Ook scheren behoorde tot zijn taken: de mannen in het gasthuis en tot het gebied van het gasthuis behorend, hadden recht op ten minste vier scheerbeurten per jaar.

Pestlijders en lijders aan het *rode melisoen* (dysenterie) vielen volgens de taakverdeling van 1583 niet onder de stadschirurgijn, maar onder de pestmeester. Wel moest de stadschirurgijn de in het *pockhuis* opgenomen lijders aan syfilis behandelen. We zagen in hoofdstuk 2 dat de zorg voor syfilislijders in 1503 onder de toenmalige stadschirurgijn Heijnrick Harmansz werd gebracht.¹⁰⁵ Nu, tachtig jaar later, werd de behandeling van de syfilislijders in het pokhuis ook op papier aan de stadschirurgijn toevertrouwd.

Uit wat we weten over de taken van de stadschirurgijn vóór 1583, mogen we afleiden dat met de aanstellingsvoorwaarden van Jan Symonsz uit 1583 vooral bestaande taken en afspraken werden vastgelegd, met als belangrijke afwijking het afstoten van de behandeling van zieken met pest of het *rode melisoen*. Dat betekent dat deze formalisering een goed beeld geeft van het takenpakket van de Leidse stadschirurgijn uit de late middeleeuwen. De conclusie is dat de stadschirurgijn de inwoners van Leiden en zieke passanten medische zorg gaf als en zodra zij in het St. Catharinagasthuis (later ook Lopsen) waren opgenomen. In ieder geval vanaf 1583, maar waarschijnlijk al eerder, behandelde de stadschirurgijn *arme huiszitten* en armen buiten het gasthuis, mits die onder toezicht van de gasthuismeesters stonden. Het stadsbestuur gaf ad hoc opdrachten om zieken bij te staan, en betaalde daarvoor apart (of gaf opdracht uit de gasthuiskas te betalen). Uit de eden van de stadschirurgijn van 1559 en 1583 blijkt dat hij degene was die de afweging maakte of het nodig was een zieke in het gasthuis op te nemen. Op zijn advies namen de gasthuismeesters vervolgens een beslissing. In de taakopdracht uit 1583 stond geen woord over de gerechtelijke functie van de Leidse stadschirurgijn. De ambtseed van de stadschirurgijn uit 1583 noemde ook uitsluitend medische taken.¹⁰⁶ Dit bevestigt de observatie dat in het werk van de Leidse stadschirurgijn het accent lag op medische taken en dat hij zich in vergelijking met stadschirurgijns elders, relatief weinig bezighield met gerechtelijke taken.

Extra verrichtingen

Naast de instructies uit 1481, 1555 en 1583 komen in uiteenlopende bronnen verwijzingen voor naar het optreden van de stadschirurgijn, meestal vanwege een betaling van een honorarium voor een specifieke dienst. De betalingen geven zicht op taken buiten hun eigenlijke werk, waarvoor zij immers al een wedde ontvingen. Het bestuur betaalde in 1448/49 stadschirurgijn meester Rutger voor het behandelen van twee Leidenaren die in stadsdienst verwondingen hadden opgelopen tijdens een vechtpartij in Delft en stadschirurgijn Willem Rutgersz voor het *meesteren* van een man die tijdens het blussen van een grote brand ernstig gewond raakte.¹⁰⁷ Een eeuw

later, in 1546, kregen stadschirurgijn Joost Jacopsz en een andere Leidse chirurgijn, Clais Jansz van Wesip, 16 pond Hollands voor het behandelen van twee mensen die in een grote brand zwaar gewond waren geraakt.¹⁰⁸ Ook nu betaalde de stad deze kosten apart. Dit hoofdstuk opende met het trieste verslag over een kind dat ernstig gewond raakte bij het instorten van een stuk stadsmuur. Bij dat ongeval waren nog drie jongens onder de brokstukken van de stadsmuur bedolven. Eén was overleden, twee werden naar het gasthuis gebracht en de vierde was het ernstig gewonde kind dat door de stadschirurgijns buiten het gasthuis werd behandeld.¹⁰⁹ De twee slachtofferfertes die naar het gasthuis werden gebracht vielen blijkbaar onder de reguliere zorg van de stadschirurgijns en daardoor leidde hun behandeling niet tot een aparte betaling. In 1470/71 betaalde het Catharinagasthuis vijf *placken* aan ‘meester Jan barbier’ omdat hij een vrouw geholpen had ‘eer sij int gasthuis kwam’. Als met ‘meester Jan’ stadschirurgijn Jan Rutgersz werd bedoeld, dan is dit een bevestiging dat het gasthuis het werkterrein van de stadschirurgijn was: Jan had kennelijk geen recht gehad op een honorarium als de vrouw al in het gasthuis was opgenomen.¹¹⁰

De stadschirurgijn ontving een aantal keren incidentele betalingen die samenhangen met diensten aan de stad tijdens militaire expedities. In 1417 ondernam Leiden tijdens de gevechten rond de opvolging door Jacoba van Beieren een krijgstoct naar Gorkum. Stadschirurgijn meester Rutger kreeg later 22 *bot* (ca. 1½ lb Holl.) betaald voor de kosten van een schuit die van Gorkum naar Schoonhoven voer en voor het vervoer van zijn *kist* met instrumenten en geneesmiddelen.¹¹¹ De stad betaalde tijdens dezelfde veldtocht voor twee schuiten, *dair meester Rutger met de zieken in was*.¹¹² In 1425/26 leed Rutger in stadsdienst voor Schoonhoven schade en raakte in gevangenschap. Hij kreeg een vergoeding van 12 pond Hollands.¹¹³ Dit waren vergoedingen voor extra kosten, het chirurgijnswerk tijdens de expeditie viel mogelijk binnen Rutgers taakopdracht. In 1456 trok stadschirurgijn meester Willem Rutgersz mee op krijgstoct naar Utrecht en Deventer. Hij kreeg voor 48 dagen dienst 12 pond Hollands. Zijn collega-stadschirurgijn mr. Rutger ontving vier pond.¹¹⁴ In 1489 trok een Leids contingent op naar Schiedam. Stadschirurgijn meester Aelbrecht, die voor de gewonden zorgde, kreeg bijna 12 pond Hollands. De expeditie naar Schiedam duurde 35 dagen.¹¹⁵

Deze aparte betalingen van het stadsbestuur aan de stadschirurgijns hingen dus samen met bijzondere activiteiten van de stad (bijvoorbeeld een militaire expeditie), de behandeling van mensen die gewond raakten terwijl zij optraden voor het algemeen stedelijk belang (het blussen van een brand), of gewond raakten door stedelijke eigendommen (zoals bij het instorten van de stadsmuur). In deze gevallen schakelde het stadsbestuur vrijwel zonder uitzondering de stadschirurgijn in. De behandelingen vielen buiten de reguliere taken van de stadschirurgijn en werden daarom apart betaald. Van belang was dat de extra werkzaamheden buiten de muren van het gasthuis werden verricht en mogelijk ook dat het grote, kostbare klussen waren die niet meer in verhouding stonden tot het salaris dat een stadschirurgijn ontving.

Medisch-administratieve taken

Een volgende categorie taken van de stadschirurgijn valt onder de noemer 'medisch-administratief'. Tot die categorie behoorde in de eerste plaats een rol in de kwaliteitszorg van het eigen beroep. We zagen al dat de stadschirurgijns (althans volgens de geldende ordonnantie) van 1466 tot 1553 een rol speelden bij het beoordelen of chirurgijns en barbiers over voldoende vakkennis beschikten. Daarvoor en daarna was dat afhankelijk van de vraag of de stadschirurgijn optrad als deken van het gilde of als proefmeester. Of dat ook in de praktijk zo was, weten we alleen van de laatste jaren van de zestiende eeuw. De stadschirurgijn of de pestmeester was van 1585 tot 1600 ongeveer in twee derde van het aantal jaren deken of hoofdman.¹¹⁶ Dat was tamelijk frequent. Blijkbaar was het gebruikelijk dat de stadschirurgijn in het gildebestuur zitting nam, maar hij bekleedde zeker niet op grond van zijn ambt een bestuursfunctie in het gilde.

De stadschirurgijn hield zich bezig met het vaststellen van de doodsoorzaak van overledenen, met name in tijden van pest. Alleen al voor de toepassing van de pestordonnanties was dit nodig, omdat huizen waar een pestzieke was overleden nog zes weken daarna onder een bepaald regime vielen, zoals de verplichting om de ramen gesloten te houden.¹¹⁷ In het begin van de zestiende eeuw was het schouwen van lijken bij pest waarschijnlijk een taak van de Cellebroeders.¹¹⁸ Later ging de bevoegdheid om overledenen te schouwen over op de stadschirurgijn. Dat blijkt uit een ongedateerd verzoek (ca. 1550-1575) van de Cellebroeders aan het stadsbestuur om personen die besmet waren met de pest te mogen schouwen tegen hetzelfde loon als de stadschirurgijn daarvoor ontving: de rijken tegen een behoorlijke vergoeding en de armen om niet. De Cellebroeders beweerden dat de stadschirurgijn het eens was met hun voorstel.¹¹⁹ Een uitspraak op hun verzoekschrift is niet bewaard gebleven. Het was in ieder geval (nog) niet ingewilligd tijdens het pestjaar 1568. De pestordonnanties die het stadsbestuur dat jaar afgekondigde, bepaalden dat vermoedelijke pestdoden pas begraven mochten worden nadat het lijk gezien was door stadschirurgijn Jan Meijnaertsz en hij toestemming had gegeven voor het begraven.¹²⁰ Later bleken de Cellebroeders dit werk wel te doen. Op 8 juli 1574, tijdens het beleg, bepaalde het stadsbestuur dat bij twijfel of iemand aan pest was overleden, gehandeld moest worden naar het oordeel van de Cellebroeders 'en gheen ander'.¹²¹ Het vaststellen van de doodsoorzaak bij verdenking van pest werd dus in de loop van de zestiende eeuw afwisselend door de Cellebroeders en de stadschirurgijn verricht. De Cellebroeders beschikten over voldoende expertise om tot het oordeel pest of niet te kunnen komen. Zij moeten in hun congregatie door het schouwen van lijken en het verzorgen van pestzieken een behoorlijke kennis op dit gebied hebben opgebouwd. De Cellebroeders hadden ook een pesthuisje op het terrein van hun klooster.¹²² Dat maakt het begrijpelijk dat het stadsbestuur op hun medische oordeel in het herkennen van pest vertrouwde. Een van de Cellebroeders, Jan

Adriaensz, maakte na het opheffen van het klooster in de jaren zeventig de overstap naar het beroep chirurgijn.¹²³ Jan Adriaensz verbleef sinds 1563 in Leiden.¹²⁴ In januari 1577 trouwde hij en vanaf 1579 is zijn werk als chirurgijn en pestmeester gedocumenteerd.¹²⁵ Waarschijnlijk had hij als ziekenverzorgende Cellebroeder al medische kennis opgedaan, en sloten zijn beroepskeuze als chirurgijn en aanstelling als pestmeester goed aan bij zijn eerdere bezigheden als Cellebroeder.

Taken in dienst van justitie

Bij de benoeming van Jan Symonsz in 1583 viel geen woord over de gerechtelijke functie van de stadschirurgijn. Ook in de keurboeken ontbreekt elke vermelding van diensten van de stadschirurgijn of van chirurgijns in het algemeen. Toch moeten Leidse stadschirurgijns wel degelijk actief zijn geweest in juridische procedures. De Leidse keuren bepaalden dat wie iemand een 'keurwond' toebracht of een wond sloeg boven een bepaalde omvang, tien pond moest betalen, ter bepaling van schepenen. Er was ook een regeling die rekening hield met de langetermijneffecten van verwondingen. Wie bij een vechtpartij verwond werd en vreesde voor blijvend letsel, moest binnen drie dagen zijn wond aan ten minste twee schepenen laten zien. Na een jaar werd gekeken of er blijvende schade was.¹²⁶ De keuren zwijgen over een chirurgijn, maar zullen schepenen dit zonder de assistentie van de stadschirurgijn hebben afgehandeld? Dat is niet goed denkbaar. In een zaak van een mishandelde vrouw speelde de vraag of haar doodgeboren kind overleden was aan de gevolgen van die mishandeling of niet. Schepenen onderzochten de dode baby, maar geen woord over een getuigenis van een chirurgijn of, wat in dit geval ook denkbaar was, een vroedvrouw.¹²⁷

Het was overigens niet zo dat alleen de stadschirurgijn met vragen van justitie te maken kon krijgen. In 1529 vroeg de baljuw van Rijnland aan het stadsbestuur om de Leidse barbier Jan Hugenzen te dwingen om te getuigen over twee gewonden die hij had behandeld. Jan Hugenzen moest vertellen welke wonden hij had behandeld, of het 'deurgaande' wonden waren of keurwonden en of hij die met of zonder 'drank' had behandeld.¹²⁸ Nog dezelfde dag kwam de uitspraak dat Jan Hugenzen moest getuigen.¹²⁹

Ook buiten het taxeren van wonden was er voor een chirurgijn in de rechtspleging voldoende werk aan de winkel. De rechtspraktijk van de vijftiende en zestiende eeuw kende tijdens het strafproces de tortuur en het gebruik van lijfstraffen. Het recht moest zijn loop hebben, maar niet méér dan zijn loop. Wie tijdens een verhoor of door het uitvoeren van een lijfstraf gewond was geraakt, kreeg medische bijstand. Het ligt voor de hand dat het stadsbestuur daarvoor een beroep deed op de stadschirurgijn. De vermeldingen van het inschakelen van de stadschirurgijn in dat soort gevallen zijn schaars. Stadschirurgijn Heijnrick Harmanszoon kreeg in 1502/03 van het

stadsbestuur een *stooop* (ongeveer 2½ liter) wijn voor het behandelen van een man van wie een hand was afgehouden.¹³⁰ Juist omdat het geen geld was maar wijn, kan het een extraatje zijn geweest naast zijn gewone salaris als stadschirurgijn. In ieder geval in de jaren 1472, 1479, 1481 en 1523 werd op gerechtelijk bevel iemand een hand afgehouden, maar de stadsrekeningen vermelden in die jaren geen aparte betalingen voor medische hulp.¹³¹ In 1489 werden Willemtgen Loevenhand beide oren afgesneden, omdat zij ondanks haar verbanning toch binnen Leiden was gekomen. Zij moest meteen '*als zij verbonden is*' de stad verlaten.¹³² Hier zal een chirurgijn (de stadschirurgijn?) klaar hebben gestaan om haar te verbinden. Het kleine aantal aparte betalingen voor dit soort behandelingen moet betekenen dat dit werk tot de reguliere taken van de Leidse stadschirurgijn werd gerekend en dus niet leidde tot registratie van afzonderlijke kosten.

Via een omweg, een rechtszaak uit Gouda, duikt opeens een opmerking van een Leidse bestuurder over de rol van de chirurgijn in de rechtspraak op. Rond 1510 kwam de Goudse schoenmaker Willem Benne een paar keer flink in aanvaring met zijn stadsbestuur. Het was een opeenstapeling van kleine en grote misdragingen waardoor de schepenen in Gouda geen kans zagen tot een eenduidig vonnis te komen. Om uit de impasse te raken wendden zij zich tot de schepenen in Leiden. Dit was de gebruikelijke gang van zaken in een dergelijk geval, omdat het Leidse stadsrecht model had gestaan voor dat van Gouda.¹³³ Op advies van de Leidse schepenen werd Willem Benne op 6 augustus 1512 tot het 'uitdoppen' van de ogen veroordeeld. De Goudse schepenen beschikten niet over de instrumenten om dit vonnis uit te voeren en klopten met dat probleem aan bij de stadsbesturen van Leiden en Haarlem. Geen van beide steden beschikte over het vereiste gereedschap, maar in een brief van 8 augustus 1512 bleven de Leidse schepenen bij hun advies. Zij lichtten toe dat zij in dergelijke gevallen een chirurgijn inschakelden om de veroordeelde zo min mogelijk pijn te bezorgen en raadden de Goudse bestuurders aan zich met een chirurgijn te verstaan. Het vonnis werd kort daarop uitgevoerd.¹³⁴ Het advies van de Leidse schepenen maakt duidelijk dat zij een chirurgijn (de stadschirurgijn?) inschakelden voor beulswerk, wat verder gaat dan een chirurgijn de wonden als gevolg van tortuur of lijfstraffen laten verzorgen.

De stadschirurgijn en de instellingen van sociale zorg

De instructies en incidentele betalingen tonen aan dat de stadschirurgijn de arme zieken in het 'gasthuis' behandelde. Daarmee werd het St. Catharinagasthuis bedoeld, zijn natuurlijke werkterrein. Was de stadschirurgijn ook de vaste chirurgijn van de andere Leidse instellingen van sociale zorg? In de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw betaalde het Onze Lieve Vrouwegasthuis jaarlijks drie Rijnsgulden (4 lb Holl.) aan de stadschirurgijn.¹³⁵ Van het Elisabethgasthuis zijn uitsluitend rekenin-

gen uit het eind van de zestiende eeuw bewaard gebleven. In de jaren negentig, na het samengaan met het Onze Lieve Vrouwegasthuis en het leprooshuis, had het Elisabethgasthuis stadschirurgijn Jan Symonsz in dienst. Zijn opdracht was de leprozen in dit nieuwe ‘fusiegasthuis’ te behandelen.¹³⁶ Het weeshuis schakelde rond 1540 niet de stadschirurgijn van dat moment in, maar liet een andere chirurgijn, meester Dirck Pietersz, weeskinderen behandelen.¹³⁷ Het leprooshuis had in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw meester Barend als vaste barbier in dienst. Hij kreeg tien stuivers per kwartaal voor kapperswerk. Naast Barend traden er chirurgijns op om de zieken en gewonden te behandelen. In 1563/64 was dat meester Claes barbier (niet de stadschirurgijn) en in 1565/66 Jan Meijnaertsz, op dat moment stadschirurgijn, die het been van *Aef de leproos* ‘meesterde’.¹³⁸

De conclusie is dat de stadschirurgijn op geen enkel moment op basis van zijn functie werkte voor een andere instelling dan het St. Catharinagasthuis. De andere gasthuizen en de overige instellingen van sociale zorg namen vaak wel, maar soms ook niet, de stadschirurgijn in dienst. In die gevallen betaalden die andere instellingen zelf het salaris of de incidentele vergoedingen van die chirurgijn.

Bezetting en arbeidsvoorwaarden van de functie stadschirurgijn

Was de functie stadschirurgijn zo belangrijk dat zij steeds werd bezet? En wat had de stad over voor de diensten van de stadschirurgijn? Tabel 5.3 geeft de 21 bekende stadschirurgijns uit de vijftiende en zestiende eeuw. Voor de vijftiende eeuw zijn de aanstellingstermijnen gebaseerd op extrapolatie van gegevens uit stadsrekeningen. Dat is gerechtvaardigd omdat in alle bewaard gebleven rekeningen een stadschirurgijn voorkomt, zodat we mogen aannemen dat het stadsbestuur in de tussenliggende jaren ook een stadschirurgijn aanstelde. Vanaf het begin van de zestiende eeuw is de bezetting van de functie (uitzonderingen daargelaten) van jaar tot jaar te volgen.

De salarissen van de stadschirurgijns staan in tabel 5.4. De stadschirurgijn ontving steeds een *wedde* (salaris) van de stad. Vrijwel de hele periode was de tweede vorm van beloning een *tabberd* (ambtskleding), dan wel een stuk laken om een tabberd van te laten maken of het equivalent daarvan in baar geld. Vaak kreeg de stadschirurgijn vrijstelling van het betalen van accijnzen, in het bijzonder van de bieraccijnzen.

In de eerste decennia van de vijftiende eeuw heeft de Heilige Geest meebetaald aan de aanstelling van de stadschirurgijn. Na een klacht in 1438 dat de Heilige Geest toch geen gebruik maakte van diens diensten, besloot het stadsbestuur dat die instelling niet meer hoefde bij te dragen.¹³⁹ Het St. Catharinagasthuis maakte bij uitstek gebruik van de diensten van de stadschirurgijn, maar geregelde betalingen van het gasthuis aan hem zijn pas diep in de zestiende eeuw gedocumenteerd. Al eerder kreeg de stadschirurgijn van het gasthuis elk jaar een *gratuiteit* (gratificatie). Wouter

TABEL 5.3 Stadschirurgijns, 1400-1600

Naam	In functie als stadschirurgijn
Willem Gerijtsz	1391/92, 1399/00
Jacop (I)	1399/00
Rutger	1412/13-1426/27
Pieter Rutgersz	1433/34
Willem Rutgersz	1433/34-1476
Rutger Rutgersz	1448/49-1465/66
Jan Rutgersz	1468/69-1476
Heijnrick Harmansz	1468/69-1476
	1490/91-1505/06
Jan van Wesip	1476-1481
Ewout Wel	1481-1487/88
Aelbrecht Jacopsz	1489
Wouter Heijnricxz (de oude)	1506/07-1535/36
Joost Jacopsz	1535/36-1546/47
Pieter Dircxz (II)	1546/47-1552/53
	1558/59-1567/68
Jan Meijnaertsz (Jan bij de Rode Steen)	1547/48-1550/51
	1558-1568
Cornelis Jansz (II)	1551/52-1557/58
Symon Pietersz	1553/54-1557/58
	1568/69-1576/77
Claes Gerijtsz	1558
Adriaen Pietersz van der Heyden	1567/68
Jan Symonsz Hieck	1570/71-uiteerlijk 1606
Cors Dircxz Vougen	vanaf 1601

Heijnricxz (de oude), in dienst van 1506/07-1535/36, kreeg in 1514 drie Rijns gulden. Met Kerstmis 1533 ging zijn gratificatie vergezeld van de aantekening 'naar oude gewoonte'.¹⁴⁰ Mr. Joost Jacopsz kreeg in 1547 een gratificatie van 14 Rijns gulden.¹⁴¹ In ieder geval vanaf 1556/57 kregen de stadschirurgijns naast hun wedde een regulier salaris van het Catharinagasthuis.¹⁴²

De oudste bewaard gebleven stadsrekeningen noemen meester Willem Gherijtsoen, in 1391/92 samen met Colaert en in 1399/00 samen met meester Jacop. Zij kregen met z'n tweeën een wedde van acht pond per jaar, 'so si der stede meesters sijn', met andere woorden: als de stadschirurgijns.¹⁴³ De vermelding van Colaert is verrassend, omdat hij overigens alleen bekend is als apotheker. We komen bij de bespreking van de Leidse

apothekers op hem terug.¹⁴⁴ In 1412/13 en 1418/19 kreeg meester Rutger 32 pond Hollands voor zijn wedde en *roc* (kleding).¹⁴⁵ In 1425/26 en 1426/27 kreeg meester Rutger 18 pond Hollands als wedde en achtereenvolgens 6.10.- en 7.7.- aan lakengeld. Op St. Maartensavond, bij de benoeming van de nieuwe burgemeesters, en op de kerkelijke hoogtijdag Sacramentsdag kreeg hij een *mengel* (ca. 1¹/₄ liter) wijn, net als de andere stadsdienaren.¹⁴⁶ Rutger was ook actief in de regio en mogelijk in grafelijke kringen. In 1410/11 behandelde meester Rutger de zieke abdis van het klooster Rijnsburg.¹⁴⁷ Na de dood van Jacoba van Beieren in oktober 1436 kwam ‘meester Rutgen, onser vrouwen chirurgien’ om zijn loon, ten bedrage van 75 schilden (70 lb Holl.).¹⁴⁸ Dit kan de Leidse stadschirurgijn Rutger zijn geweest. Van de omringende grote Hollandse steden lag Leiden verreweg het dichtste bij het slot Teylingen, op ongeveer acht kilometer, wat een reden kan zijn geweest dat Jacoba een beroep heeft gedaan op een Leidse chirurgijn. Het zou betekenen dat een chirurgijn die tevens de Leidse stadschirurgijn was, werd ingehuurd door verscheidene opdrachtgeefsters met een hoge maatschappelijke status. Het ambt van stadschirurgijn stond daaraan dus op z’n minst niet in de weg, en was wellicht zelfs een aanbeveling.

Meester Rutger vestigde een ware chirurgijnsdynastie, die van (in ieder geval) 1412/13 tot in 1476 de (vijf) stadschirurgijns leverde. In 1433/34 waren dat zijn zoons Willem Rutgersz en Pieter Rutgersz.¹⁴⁹ In 1433/34 behandelde mr. Pieter Rutgersz de abdis van het klooster Leeuwenhorst.¹⁵⁰ Willem Rutgersz zat vast in het zadel: tot zijn dood in 1476 duikt hij op als stadschirurgijn, met een broer en later waarschijnlijk een neef als tweede stadschirurgijn. In (ieder geval in) 1448/49, 1456/57 en 1465/66 was die tweede man weer een Rutger, de zoon van de eerste Rutger.¹⁵¹ In 1468/69 waren Willem Rutgersz en Jan Rutgersz (de zoon of de kleinzoon van de eerste Rutger) in functie, met een derde chirurgijn, Heijnrick Harmansz, als assistent. De wedde deelden zij met zijn drieën. Twee van hen kregen laken. Zij namen wel alle drie deel aan de wijnschenkingen.¹⁵² Mr. Jan Rutgersz was in 1483/84 actief in het klooster Leeuwenhorst.¹⁵³

In 1426/27 kreeg een meester Rutger door hem onverschuldigd betaalde molenaccijns retour, omdat hij (en anderen) van die accijns waren vrijgesteld.¹⁵⁴ Als dit de chirurgijn Rutger was, dan zal dit een fiscaal voordeel in zijn functie als stadschirurgijn zijn geweest. In 1448/49 kregen de twee stadschirurgijns naast hun wedde tien Wilhelmuusschilden (12.13.4, later 13 lb Holl.) ter compensatie voor de betaling van accijnzen. In hun aanstellingsbrief was een vrijstelling van de accijnzen vastgelegd. Deze regeling gold in ieder geval nog in 1469/70.¹⁵⁵ Deze fiscale regeling, die decennia van kracht was, verviel waarschijnlijk met de aanstelling van een nieuwe stadschirurgijn in 1476.

Het stadsbestuur greep de dood van Willem Rutgersz (eind 1475 of begin 1476) aan voor een koerswijziging.¹⁵⁶ De andere twee stadschirurgijns werden ontslagen. Het bestuur trok een chirurgijn van buiten aan, Jan Lambrechtsz van Wesip (= uit Weesp), die steeds Jan van Wesip werd genoemd. Op 29 mei 1476 kreeg hij een contract voor vijf jaar. Zijn salaris was 20 Rijns gulden per jaar (26.13.- lb Holl.), een derde van een half

laken en deelname aan de wijnschenken op St. Maartensavond en Sacramentsdag.¹⁵⁷ Twee maanden later, op 31 juli 1476, werd Jan van Wesip *om niet* ingeschreven als poorter.¹⁵⁸ Dat hij nog poorter moest worden, bevestigt dat hij van buiten kwam – als Leids chirurgijn zou hij immers al poorter zijn geweest. De gratis *inpoortering* bewijst dat het bestuur de hand had in zijn komst. Jan van Wesip werd al 1476/77 ingehuurd door het klooster Leeuwenhorst.¹⁵⁹

Met de benoeming van Jan van Wesip werd het aantal stadschirurgijns tot één teruggebracht, na decennia met twee, en de laatste jaren zelfs met drie stadschirurgijns. De volgende zeventig jaar, van 1476 tot 1547/48, was er steeds één stadschirurgijn in functie. Dat was kennelijk een bewuste keuze van het stadsbestuur, zoals bleek bij de aanstelling van twee chirurgijns in 1535/36. In dat jaar deelden Wouter Heynricxsz, die aan het laatste jaar van zijn aanstelling bezig was, en meester Joost Jacopsz, die de volgende elf jaar in functie zou zijn, de wedde van 48 pond Hollands.¹⁶⁰ Dit had alle schijn van een overgangsmaatregel, niet van een dubbele bezetting van de functie.

Jan van Wesip werd in 1481 niet herbenoemd. Hij bleef tot zijn dood in 1531/32 in Leiden wonen.¹⁶¹ Zijn opvolger Ewout Wel kreeg bij zijn aanstelling in juni 1481 een wedde van 48 pond Hollands per jaar, aanzienlijk meer dan het salaris van Jan van Wesip, en een tabberd.¹⁶² Eind juni 1488 kreeg Ewout nog zijn wedde betaald over het voorgaande jaar.¹⁶³ In februari en maart 1489 werd meester Aelbrecht Jacopsz als stadschirurgijn genoemd.¹⁶⁴ Door het verloren gaan van stadsrekeningen uit deze jaren is onbekend hoe lang Aelbrecht stadschirurgijn is geweest en op welke voorwaarden. De volgende stadschirurgijn was Heijnric Harmansz, die al eerder in functie was maar in 1476 na de dood van Willem Rutgersz ontslag kreeg. Hij ontving in 1490/91, net als Ewout Wel, 48 pond Hollands en laken.¹⁶⁵ In 1497/98 kreeg Heijnric Harmansz nieuwe arbeidsvoorwaarden: een wedde van 40 pond Hollands, wat minder laken (wat enkele jaren later weer werd teruggedraaid) en presentiegeld voor zijn aanwezigheid bij de *Ommegang*, de grote processie die elk jaar in juni werd gehouden.¹⁶⁶ De maatregel was nodig door de slechte staat van de stedelijke financiën. Nog in 1517/18 ontving Heijnric ruim 11 pond van zijn wedde van 48 pond Hollands die het stadsbestuur hem in 1496 niet had kunnen betalen.¹⁶⁷ Ook Heijnric Harmansz was actief in de Leidse regio: hij behandelde in 1492 en 1528/29 nonnen van het klooster Leeuwenhorst.¹⁶⁸

Vanaf 1501 behoorde de stadschirurgijn tot de groep stedelijke dienaren met een vaste vrijstelling van de bieraccijns voor 2½ vat per kwartaal.¹⁶⁹ Wouter Heijnricxsz begon in 1506/07 met een wedde van 40 pond Hollands en een lakentoewijzing die inmiddels weer op vijf ellen was gebracht.¹⁷⁰ In 1511/12 werd de wedde verhoogd tot 48 pond Hollands en dat zou tot 1555 zo blijven.¹⁷¹

In 1527 kreeg een chirurgijn toewijzingen en plichten die leken op die van een stadschirurgijn. Het was Heijnric Brouwer, later Heijnric van Spiers genoemd, die we al eerder tegenkwamen.¹⁷² Hij had in Spiers een Leidse pelgrim behandeld en kwam nu in Leiden wonen en werken. Hij kreeg per jaar accijnsvrijstelling voor

TABEL 5.4 Arbeidsvoorwaarden stadschirurgijns

Jaar	Wedde in pond Hollands	Kleding(geld)	Accijnsvrijstelling (op jaarbasis)	Wedde te delen door
1391/92	8 pond			2 man
1399/00	8 pond			2
1412/13	32 pond	deel van wedde		1
1418/19	32 pond	deel van wedde		
1425/26	18 pond	6.10.- pond		1
1426/27	18 pond	7.7.- pond	molenaccijns?	1
1433/34	10 pond	1/3 laken		2
1448/49	25.6.8 pond	1/3 laken	12.13.4 pond	2
1451/52	26 pond	1/3 laken	13.-	2
1469/70	26 pond	1/3 laken	13.-	3
1476	26.13.- pond	1/6 laken		1
1481	48 pond	een tabberd		1
1490/91	48 pond	5 ellen laken		1
1497/98	40 pond	4 ellen laken		1
1501			10 vaten bier	1
1506/07	40 pond	5 ellen laken	10 vaten bier	1
1511/12	48 pond	5 ellen laken	10 vaten bier	1
1547/48	48 pond	één tabberd	10 vaten bier	2
1555	66.13.4 pond	laken	10 vaten bier	2
1557	80 pond + 24 pond (gasthuis)	laken	10 vaten bier	2
1576/77	80 pond + 24 pond (gasthuis)	laken	10 vaten bier	2
1577/78	80 pond + 40 pond (gasthuis)	laken	10 vaten bier	1
1583	66.13.4 pond + 37 pond (gasthuis)	laken (ter waarde van 13.6.8 pond)	10 vaten bier	1
1593	100 pond + 37 pond (gasthuis)	laken (ter waarde van 26.13.4 pond)	10 vaten bier	1
1601	533.6.8 pond	laken	10 vaten bier	2

10 vaten bier per jaar en een laken voor een tabberd. Bovendien kreeg hij omdat zijn vrouw geen bier dronk, ontheffing van de wijnaccijns voor 10 Rijns gulden per jaar. Als tegenprestatie moest hij de armen gratis bijstaan en mocht hij de rijken tegen betaling helpen.¹⁷³ In 1528/29 kreeg hij lichtrood laken, dezelfde kleur als de stadschirurgijn.¹⁷⁴ De stadsrekeningen geven niet de indruk dat hij naast Wouter Heynricksz

als tweede stadschirurgijn werd aangesteld. Het heeft er eerder weg van dat hij op grond van zijn reputatie of door patronage van heer Pieter Stien de ruime toewijzingen kreeg.

In 1531 vroeg stadschirurgijn Wouter Heijnricksz loonsverhoging, met als argument dat het klooster Lopsen bij het St. Catharinagasthuis was getrokken en was ingericht als gasthuis. De zieken in Lopsen en dan vooral de pestzieken, bezorgden hem meer werk. De vroedschap wees het verzoek af, op grond van de magere financiën van de stad. Het bestuur vond dat als mensen van enige rijkdom in Lopsen werden opgenomen en de hulp van Wouter inriepen, zij maar voor zijn diensten moesten betalen.¹⁷⁵ In 1535/36 trad Joost Jacopsz aan. Ook hij kreeg elk jaar de wedde van 48 pond Hollands.¹⁷⁶ In het laatste dienstjaar van Joost Jacopsz, 1546/47, werd meester Pieter als tweede stadschirurgijn genoemd. Hij kreeg wel kleding maar geen salaris.¹⁷⁷ Hij was chirurgijn mr. Pieter Dirxcz (II), die naar de straat waar hij woonde ook 'Pieter op de Hogewoerd' werd genoemd.¹⁷⁸

De komst van Pieter Dirxcz markeerde het begin van een periode waarin steeds twee stadschirurgijns actief waren. In 1547/48 waren meester Pieter Dirxcz en meester Jan Meijnaertsz in functie, met een gezamenlijke wedde van 48 pond Hollands, net zoveel als Joost Jacopsz alleen had gekregen. Meester Pieter kreeg bovendien *kleding*.¹⁷⁹

De volgende twintig jaar waren de chirurgijns Pieter Dirxcz, Symon Pietersz, Jan Meijnaertsz, Claes Gerijtsz, Adriaen Pietersz van der Heyden en Cornelis Jansz ieder voor kortere (tot minder dan één jaar) of langere (tot ongeveer 16 jaar) tijd in dienst als 'der stede meester', in wisselende duo's. Een vermelding van mr. Pieter Jansz als stadschirurgijn rond 1560 moet op een vergissing berusten.¹⁸⁰ Pieter Dirxcz en Jan Meijnaertsz waren het langste in dienst, elk twee perioden van een aantal jaren, en hebben het langste samengewerkt, van 1558/59 tot 1568.¹⁸¹ Van deze zes beroeps-genoten was mr. Claes Gerijtsz slechts korte tijd in 1558 aangesteld als stadschirurgijn.¹⁸² In 1568 overleden beide stadschirurgijns, Adriaen van der Heyden, die net dat jaar was benoemd, en de al langer zittende Jan Meijnaertsz.¹⁸³ Dit was een pestjaar, mogelijk overleden zij aan die ziekte.

Het stadsbestuur bracht de wedde van de twee stadschirurgijns in maart 1555 voor een periode van zes jaar omhoog van 48 naar 66.13.4 pond Hollands.¹⁸⁴ In ieder geval vanaf 1556/1557 kregen de stadschirurgijns daarnaast een regulier salaris van het Catharinagasthuis, dat jarenlang 18 Rijns gulden (24 lb Holl.) bedroeg. Bovendien kreeg één van beide stadschirurgijns vanaf 1562/63 apart betaald voor het scheren van de mannen in het gasthuis.¹⁸⁵ De pestepidemie van 1557 leidde tot een verhoging van het deel van het stadsbestuur naar 80 pond Hollands plus kleding, voor het lopende jaar van eind februari 1557 tot eind februari 1558.¹⁸⁶

In 1568/69 kwam Symon Pietersz, die al eerder stadschirurgijn was geweest, weer terug in functie met een wedde van 80 pond Hollands en laken.¹⁸⁷ De vermelding van

mr. Cornelis Claesz als stadschirurgijn rond 1570 moet op een vergissing berusten.¹⁸⁸ Vanaf 1570 werd Symon geassisteerd door zijn zoon Jan Symonsz, aan wie de zorg voor pestzieken werd opgedragen. Bij de bespreking van de pestmeester komen we daarop terug.¹⁸⁹ In 1574/75 trad Jan Symonsz officieel in functie en met ingang van 1577/78 was hij de enige stadschirurgijn, met de wedde van 80 pond Hollands.¹⁹⁰

Jan Symonsz bleef tot in het begin van de zeventiende eeuw de Leidse stadschirurgijn. De snelle groei van de stad na 1580 leidde voorlopig niet tot de aanstelling van een tweede stadschirurgijn, wel werd in 1583 een pestmeester benoemd. Het ambt van stadschirurgijn was daarmee opgeknipt, terwijl de stad in totaal maar een kleine tien pond Hollands meer kwijt was.¹⁹¹ In 1583 kreeg Jan Symonsz van de stad een salaris van 50 gulden van 40 groten (66.13.4 lb Holl.), een tabberdlaken, accijnsvrijdom voor tien vaten Leids bier van maximaal twee gulden per jaar en uit de gasthuisbeurs een som van 27 gulden en 15 stuivers (37 lb Holl.).¹⁹² Eind 1592 vroeg en kreeg Jan Symonsz loonsverhoging. Door de groei van het aantal inwoners van Leiden lagen er nu veel meer zieken in de gasthuizen. Jan kon het werk niet meer alleen aan en had assistentie moeten nemen. Zijn wedde ging per 1 januari 1593 van 50 naar 75 gulden (100 lb Holl.).¹⁹³ Het lakengeld voor de lagere stadsdienaren werd eind 1592 verhoogd van 10 naar 20 gulden (26.13.4 lb Holl.).¹⁹⁴ Dit leidde overigens niet tot wijziging in de betaling aan de stadsdienaren. Het stadsbestuur kocht laken in en gaf dat in natura aan de stadsdienaren, met de verplichting er een tabberd van te laten maken met de tekenen van de stad.¹⁹⁵ Waarschijnlijk waren die tekenen geborduurde sleutels, zoals die stonden in het wapen van Leiden. Deze versierselen maakten de tabberd tot ambtskledij. Per 1 januari 1601 stelde de stad naast Jan Symonsz een tweede chirurgijn aan, Cors Dircxz Vougen. De twee kregen samen 400 gulden (533.6.8 lb Holl.).¹⁹⁶ Leiden ging de zeventiende eeuw in met twee stadschirurgijns en een pestmeester.

Dit waren de wedden en secundaire arbeidsvoorwaarden die het stadsbestuur, en in ieder geval vanaf het midden van de zestiende eeuw het gasthuis, investeerde in de functie van stadschirurgijn. Overigens, stadsmedici en stadsvroedvrouwen kregen geen gratificatie of salaris van het gasthuis, een bevestiging dat de stadschirurgijn het meeste werk deed in het gasthuis.

De functie stadschirurgijn was steeds bezet, waarbij het aantal chirurgijns dat tegelijkertijd in dienst was, varieerde. In de eerste decennia van de vijftiende eeuw was er één stadschirurgijn. Vanaf de jaren rond 1430 tot in 1476 waren er steeds twee, eenmaal – maar dat was een uitzondering – zelfs drie stadschirurgijns in functie. Van 1476 tot 1547/48 was er steeds één, daarna weer twee en vanaf 1577/78 één stadschirurgijn, zij het dat vrijwel onmiddellijk in de praktijk en formeel vanaf 1583 de pestmeester een deel van het takkenpakket overnam. De regelmatige opeenvolging van langere perioden doet vermoeden dat de stad daarmee steeds een bewuste lijn volgde. De keuze voor één of twee chirurgijns werd niet primair om budgettaire redenen bepaald, want twee chirurgijns deelden het bedrag dat anders naar één chirurgijn zou

zijn gegaan. Verhoging van wedde lijkt eerder ingegeven door vraag en aanbod, en kwam vaak tot stand tijdens een pestepidemie als de stadschirurgijn (tijdelijk) een sterke onderhandelingspositie had.

De keuze voor één stadschirurgijn in 1476 valt in de tijd samen met het niet opvolgen (in 1473) van de eerste stadsvroedvrouw. Het markeert het einde van de expansieperiode in de vijftiende eeuw. Van 1547/48 tot 1577/78, juist in een periode van economische stagnatie en een krimpende bevolking, greep de stad terug op een systeem met twee stadschirurgijns. Wellicht legde het groeiende aantal armen een te grote druk op de stadschirurgijn en hielden twee chirurgijns meer ruimte voor hun particuliere praktijk. Dat met ingang van 1577/78 het aantal stadschirurgijns weer op één kwam, had ongetwijfeld te maken met de – toen nog informele – afsplitsing van de pestzorg uit het takenpakket. Vanaf 1570 had de stadschirurgijn een assistent die zich richtte op pestzieken, zoals we hieronder zullen zien. Mogelijk werd in 1577 al gesproken over het formaliseren van die positie, wat een andere taakverdeling meebracht: niet twee stadschirurgijns, maar één stadschirurgijn en één pestmeester. De aanstelling van één stadschirurgijn in 1577 liep dan op de formalisering van die splitsing vooruit.

De pestmeester

Het behandelen van patiënten met de besmettelijke ziekten pest of het *rode melisoen* (dysenterie) behoorde tot het domein van de stadschirurgijn. In ieder geval vanaf de aanstelling van Ewout Wel in 1481, maar waarschijnlijk al eerder, maakte de behandeling van pestzieken deel uit van het werk van de stadschirurgijn.¹⁹⁷ De zorg voor pestlijders werd zo vaak genoemd bij het aannemen van stadschirurgijns, dat het een belangrijk element geweest moet zijn van de functie. De stadschirurgijn mocht zich niet aan de behandeling van pestzieken onttrekken. Dat kan een reden zijn geweest dat het stadsbestuur deze taak steeds expliciet noemde bij een aanstelling, om daarover geen twijfel te laten bestaan. In oktober 1557 klaagden de twee stadschirurgijns dat hun salarissen laag waren, en dat door het heersen van de pest hun praktijk in het slop raakte omdat iedereen hen schuwde. Zij kregen een opslag van 67%.¹⁹⁸ Tijdens een pestepidemie had de stadschirurgijn een sterke onderhandelingspositie, maar het is aannemelijk dat de angst voor besmetting de stadschirurgijns inderdaad klanten kon kosten. Zij wilden dat graag gecompenseerd zien. In 1558, een jaar na een pestepidemie, polste het stadsbestuur Jan Meijnaertsz of hij stadschirurgijn wilde worden. Jan vreesde dat hij door een aanstelling als stadschirurgijn zijn eigen bedrijf (zijn *'winkel'*) zou bederven en eiste – en kreeg – een aanstelling voor het leven.¹⁹⁹ Aan de andere kant was het beslist niet zo dat alleen de stadschirurgijn in de stad pestzieken behandelde. Andere chirurgijns deden dat ook.²⁰⁰ Maar alleen de stadschirurgijn

zorgde *pro deo* voor arme pestzieken die anders geen behandeling zouden krijgen.

In februari 1570 wees het gerecht mr. Jan Symonsz, de zoon van stadschirurgijn Symon Pietersz aan als ‘adjunct’ van de stadschirurgijn, met als opdracht de zorg voor patiënten die aan de pest leden.²⁰¹ Dit leidde niet tot een hogere wedde voor Symon Pietersz, zodat we mogen aannemen dat Symon uit zijn wedde zijn assistent betaalde. De directe aanleiding om Jan Symonsz aan te nemen was in ieder geval niet het heersen van een epidemie: het jaar 1570 viel net tussen de pestepidemieën van 1567-1568 en 1574.²⁰² Enkele jaren later volgde Jan Symonsz zijn vader op als stadschirurgijn. Vanaf 1579/80 vermelden de stadsrekeningen dat meester Jan Adriaensz als pestmeester van Leiden was aangenomen en door stadschirurgijn Jan Symonsz uit diens salaris werd betaald.²⁰³ Dit was een voortzetting van de constructie die vanaf 1570 voor Jan Symonsz zelf had gegolden. Op 10 juli 1583 stelden de burgemeesters en de gasthuismeesters van het St. Catherinagasthuis meester Jan Adriaensz officieel aan als pestmeester van de stad Leiden en het gasthuis, met een eigen taakopdracht en salaris.²⁰⁴ Daarmee werd de constructie geformaliseerd die al vanaf 1570 bestond. Het was een aanstelling voor het leven of totdat hij het ambt niet meer zou kunnen uitoefenen.

De pestmeester was een gespecialiseerde stadschirurgijn. Volgens zijn instructie uit 1583 moest de pestmeester in opdracht van de gasthuismeesters of op verzoek van een inwoner van Leiden onderzoeken of zieken aan de pest dan wel aan het *rode melisoen* leden. In tegenstelling tot de pest is daadwerkelijke aanwezigheid van het *rode melisoen* (dysenterie) in de Leidse bronnen schaars. In 1557 wilde het landsbestuur een aantal Franse krijgsgevangenen in Leiden onderbrengen. De stad protesteerde tegen dat plan, onder meer omdat het ‘romelesoen’ onder de Franse soldaten zou heersen. Vanwege de besmettelijkheid van deze ziekte – zo voerde het Leidse bestuur aan – zou de hele stad geïnfecteerd kunnen raken. Het landsbestuur zette door. De stad zette de gezonde Franse soldaten in de gevangenis, de zieke soldaten werden elders ondergebracht en moesten naar de gevangenis zodra zij waren opgeknapt.²⁰⁵ Epidemische vormen nam het rode melisoen waarschijnlijk aan in 1587. In januari 1587 maakte het gerecht melding dat veel inwoners van Leiden aan deze ziekte leden.²⁰⁶

Als de pestmeester een zieke als pest- of *melisoenlijder* diagnosticeerde en de zieke daarom verzocht, mocht hij toestemming geven tot opname in het pesthuis. De patiënten die in het pesthuis waren opgenomen, moest hij tweemaal daags bezoeken en behandelen. Zijn opdracht reikte verder dan het pesthuis. Ook de huisarmen (uitgezonderd die in het wees-, leproos- en het gefuseerde Vrouwe-Elisabethgasthuis verbleven) hadden bij pest of rood melisoen op hun verzoek recht op de diensten van de pestmeester. Hij moest hen twee keer per dag thuis behandelen of dat door een vervanger laten doen. Alle benodigde geneesmiddelen zouden vanwege en op kosten van het gasthuis worden gekocht en geleverd. De pestmeester zou de gebruikelijke materialen in het gasthuis maken en die geneesmiddelen niet buiten het gasthuis gebruiken, met uitzondering voor de armen die hij buiten het pesthuis behandelde. Mocht hij nog andere ge-

neesmiddelen nodig hebben, dan moest hij die op rekening van het gasthuis bij apotheker Jan Artus Honius halen of op een ander adres dat hem door de gasthuismeesters werd genoemd. De pestmeester moest bijhouden voor welke patiënten hij de materialen gebruikte. De gasthuismeesters behielden de bevoegdheid de pestmeester opdracht te geven zieken uit het gasthuis weg te sturen. Als hij iemand met voldoende vermogen ten onrechte gratis had behandeld, dan moest die hem alsnog een door de burgemeesters vast te stellen vergoeding betalen.

Pestmeester Jan Adriaensz van der Cel overleed op 11 augustus 1589.²⁰⁷ Zijn opvolger Pieter Adriaensz werd op 14 september 1589 benoemd, met dezelfde wedde en taken, en per 1 januari 1593 door het stadsbestuur ontslagen.²⁰⁸

De eerste pestmeester kreeg een wedde van 24 gulden van 40 groten van de stad en 12 gulden van de *huiszittenmeesters*, de beheerders van de stedelijke armenkas (totaal 48 lb Holl.), een tabberdlaken en accijnsvrijdom voor tien vaten Leids bier van maximaal twee gulden per vat. De tweede pestmeester kreeg hetzelfde salaris.²⁰⁹ De stadschirurgijn kreeg dus een aanvullende wedde van het gasthuis en de pestmeester van de huiszitten. Betalingen door de huiszittenmeesters aan de pestmeester zijn niet gedocumenteerd. Begin 1595 kreeg de pestmeester een salarisverhoging van het stedelijke deel naar 50 gulden (66.13.4 lb Holl.).²¹⁰ In april 1599, de pestepidemie van dat jaar moet toen net begonnen zijn, vroeg en kreeg Aelbrecht opslag van 50 naar 75 gulden (100 lb Holl.).²¹¹ Die zomer was Leiden in de greep van de pest. Op 23 juli 1599 kreeg de pestmeester van de stad nog eens 100 gulden boven op de 75 die hij al ontving (totaal 233.6.8 lb Holl.).²¹² Vrijwel onmiddellijk daarna overleed mr. Aelbrecht Pietersz.

Het wegvallen van de pestmeester had ernstige gevolgen. De pest heerste, de pestmeester was dood, en het lijkt erop dat geen van de Leidse chirurgijns een hand wilde toesteken. Een onhoudbare situatie was het gevolg. Hoe erg, kan vermoed worden uit de betaling van 25 gulden (33.6.8 lb Holl.) die de burgemeesters op 6 augustus 1599 deden aan voldersknecht Louris Tack. Hij had na het overlijden van pestmees-

TABEL 5.5 Pestmeesters, ca. 1570-1600

Naam	In functie
Jan Symonsz Hieck	1570-1577/78
Jan Adriaensz van der Cel	1579-1589
Pieter Adriaensz	1589-1592
Aelbrecht Pietersz van der Hagen	1593-1599
Joost van Zwalmen	1599-1600
Anthonis de Blijde	1600-1601
Aernt Pietersz Catteau	vanaf 1601

TABEL 5.6 Arbeidsvoorwaarden pestmeesters

Jaar	Wedde-stad in pond Hollands	Wedde-huiszitten in pond Hollands	Kleding(geld)	Accijnsvrijstelling (op jaarbasis)
1583	32 pond	16 pond	laken (ter waarde van 13.6.8 pond)	10 vaten bier
1589	32 pond	16 pond	laken	10 vaten bier
1592			laken (ter waarde van 26.13.4 pond)	10 vaten bier
1595	66.13.4 pond		laken	10 vaten bier
1599, april	100 pond		laken	10 vaten bier
1599, juli	233.6.8 pond		laken	10 vaten bier
1599, augustus	1200 pond		laken	10 vaten bier
1600, september	400 pond		laken	10 vaten bier
1601, januari	200 pond		laken	10 vaten bier
1601, november	333.6.8 pond		laken	10 vaten bier

ter Aelbrecht Pietersz de 'haveloos leggende' zieken in het pesthuis verbonden.²¹³

Op 3 augustus 1599 sloot het stadsbestuur een overeenkomst met chirurgijn Joost van Zwalmen.²¹⁴ Joost was eerder pestmeester geweest in Gent, Doornik en Oudenaarde en woonde in ieder geval sinds 1596 in Leiden.²¹⁵ Joost bedong het gigantische jaarsalaris van 900 gulden (1200 lb Holl.). Per 5 augustus 1599 trad hij als pestmeester in dienst. Hij kreeg een takenpakket dat goeddeels overeenkwam met dat van zijn voorgangers, met enkele aanscherpingen en aanvullingen. Als hij na het helpen van de armen nog tijd over zou hebben, mocht hij vermogende mensen helpen, tegen tien stuivers (2/3 lb Holl.) per visitatie of behandeling. Hij zou zieken behandelen volgens de instructie 'van den doctoren in medicinen' die hij nog zou krijgen, tenzij hij een eigen behandelvoorstel op schrift zou stellen en dat door de doctoren laten goedkeuren. Problemen bij een behandeling moest hij schriftelijk onder de aandacht van de stadschirurgijn brengen en de adviezen van de doctoren, professoren of chirurgijns daadwerkelijk opvolgen. Joost kreeg toestemming de medicamenten die hij niet in de gasthuisapo-

theek kon vinden op kosten van de stad te halen bij Jacob Pietersz apotheker.²¹⁶ Van de hoogleraren was in ieder geval Heurnius geïnteresseerd in de pest. Hij heeft over de pest een monografie geschreven, *Het Noodigh Pest-Boeck*, die in 1600 uitkwam.²¹⁷ Heurnius droeg deze publicatie op aan de stad Leiden. Het stadsbestuur stelde dat op prijs en schonk hem een zware zilveren schaal.²¹⁸

De overeenkomst met Joost van Zwalmen was uit nood geboren. Zodra dat mogelijk was, contracteerde de stad op gunstiger voorwaarden een andere pestmeester, Anthonis de Blijde. Hij trad op 1 september 1600 in dienst, met een wedde van 25 gulden per maand (400 lb Holl. per jaar). De Blijde was eerder pestmeester in Gent geweest.²¹⁹ Zijn benoeming werd per 1 januari 1601 gecontinueerd met een wedde van 150 gulden (200 lb Holl.) per jaar, maar al in november 1601 overleed hij.²²⁰ Op 6 november 1601 werd chirurgijn mr. Aernt Pietersz Catteau aangenomen, voorlopig tot 1604. Hij kreeg een wedde van 250 gulden (333. 6.8 lb Holl.).²²¹

In de jaren 1570-1601 werkten zes pestmeesters in de stad. Drie daarvan overleden in functie. Hiërarchisch stond de pestmeester onder de stadschirurgijn. Pestmeester Aelbrecht Pietersz was in 1597 deken van het chirurgijngilde, wat betekende dat de pestmeester bij de beroepsgenoten voldoende aanzien genoot om als voorzitter van het gilde op te treden.²²²

De stadschirurgijn in vergelijking tot zijn beroepsgenoten

De vraag hoe de beloning van de stadschirurgijn zich verhiel tot de reguliere inkomsten van een chirurgijn, kan wellicht enig licht werpen op de vraag of deze functie voor een goed onderlegde chirurgijn aantrekkelijk was. Stadschirurgijns werden aangesteld om de armen gratis te helpen en vermogende mensen tegen een honorarium bij te staan. De stad sloot particuliere inkomsten niet uit. Het ambt van stadschirurgijn was steeds een deeltijdfunctie. In de praktijk zaten die stedelijke functie en de particuliere praktijk elkaar herhaaldelijk in de weg. Tijdens de pestepidemie van 1557 klaagden de stadschirurgijns dat hun klanten hen meden omdat zij verplicht waren voor pestzieken te zorgen.²²³ Het jaar daarop vreesde Jan Meijnaertsz dat zijn praktijk zou verlopen als hij zou ingaan op het aanbod om stadschirurgijn te worden.²²⁴ Hoe verhiel de wedde van de stadschirurgijn zich tot wat een chirurgijn op de vrije markt verdiende?

Chirurgijn Claes eiste in 1528 zes gouden Rijnsgulden (8 lb Holl.) van een vrouw en haar dochter, die hij had behandeld toen zij aan pest leden. In 1530 claimde meester Claes Jansz voor het behandelen van een 'seere arm' drie Philipsgulden en voor het 'meesteren' van een 'quaat been' drie Rijnsgulden. Incasso's uit 1531 betroffen 13 Carolusgulden voor de behandeling van een kind met een abces in de buik, vier Carolusgulden arbeidsloon bij een verwonding en voor 'arbeitsloon' zonder nadere

aanduiding acht Rijns gulden plus 17 plakken en één keer drie Carolusgulden plus 20 plakken.²²⁵ Rond 1530 kreeg de stadschirurgijn van de stad een wedde van 48 pond Hollands. Arbeidslonen van 3 tot 13 Carolusgulden (omgerekend 4 tot ruim 17 lb Holl.) maakten dus 8 tot 35% van dat jaarsalaris uit. In het laatste geval zat een chirurgijn met drie behandelingen al aan het salaris van de stadschirurgijn.

Chirurgijn Jan Meijnaertsz kocht in november 1546 van een patiënte een huis op de Oude Rijn. Eigenaresse Katrijn Jansdr had boven de koopsom bedongen dat Jan haar been (een 'quaat bien') zou behandelen. Jan was daar op het moment van de koop al 23 weken mee bezig en Katrijn bedong dat hij daarmee zou doorgaan tot de kwaal over was of anders haar leven lang. Als de verkoop van het huis niet door zou gaan, dan zou Katrijn aan Jan voor de genoten behandeling 25 Carolusgulden (33.6.8 lb Holl.) betalen.²²⁶ We moeten maar aannemen dat dit een reëel honorarium voor deze behandeling was. De stadschirurgijns verdienden in 1546/47 48 pond Hollands per jaar.²²⁷ De behandeling van Katrijn's been vormde 69% van de jaarwedde van de stadschirurgijns. We zagen dat in 1476 de twee stadschirurgijns 24 pond kregen voor de behandeling van een jongetje dat onder de stadsmuur was gekomen.²²⁸ Dat was 62% van hun gezamenlijke jaarwedde van 39 pond. In september 1546 kregen twee chirurgijns 16 pond Hollands ($\frac{1}{3}$ van de jaarwedde) voor het behandelen van twee zwaargewonden uit een stadsbrand.²²⁹ Kortom, in vergelijking met arbeidslonen voor behandelingen in de private sector was de wedde van de stadschirurgijn rond 1530 beslist niet hoog. De stadschirurgijn moet veel ander werk gedaan hebben, zowel chirurgijnswerk in de private sector als allerlei apart betaald werk dat voortvloeide uit zijn aanstelling als stadschirurgijn, zoals patiëntenzorg en scheren in de andere gasthuizen in de stad en het schouwen van doden. Zeker als twee (of drie!) chirurgijns tegelijk waren aangesteld, zal ieder van hen het als een bijbaan in de letterlijke zin van dat woord hebben beschouwd.

Uit welke kring werden de stadschirurgijns gerekruteerd? Eventuele verschillen in opleidingsniveau tussen de stadschirurgijns en hun beroepsgenoten zijn niet te achterhalen, wel hun welstand in verhouding tot de andere chirurgijns in de stad. Aan de hand van een zevental belastinglijsten uit 1498 tot 1600 kan de welstand van wie op enig moment stadschirurgijn was, worden afgezet tegen de welstand van alle chirurgijns die op deze lijsten staan.²³⁰ De conclusie is dat stadschirurgijns niet per definitie de rijkste of armste beroepsgenoten waren. De stadschirurgijn zat over het geheel genomen rond de gemiddelde welstand van zijn beroepsgroep. De zittende stadschirurgijn(s) zat(en) vier keer boven en drie keer onder het gemiddelde van alle chirurgijns. Ewout Wel was de uitschieter naar boven. Hij was stadschirurgijn van 1481 tot ca. 1489. In 1497/98 werd hij aangeslagen voor een vermogen van 1300 pond Hollands. De chirurgijn die daarop volgde bezat 600 pond (de zittende stadschirurgijn Heijnrick Harmansz) en het gemiddelde vermogen van de 19 chirurgijns en barbiers was 156 pond Hollands.²³¹ Ewout Wel was buitengewoon welgesteld in verge-

lijking met zijn beroepsgenoten. Voor zover bekend was hij niet actief in een ander beroep, bijvoorbeeld drapenier of brouwer, wat een verklaring voor zijn ongebruikelijk groot vermogen voor een chirurgijn zou kunnen geven. Wel pachtte hij vaak een accijns.²³² In 1508/09 was Ewout Wel rentmeester van het Catharinagasthuis, met een jaarwedde van 24 Rijngulden.²³³ Ewout Wel bezette lagere publieke functies, zoals dat van kerkmeester van de St. Pieter, en was op het eind van zijn leven lid van de vroedschap.²³⁴ De zoon van Ewout Wel was *doctor medicinae*, wat een teken van sociale stijging was.²³⁵ Deze bemiddelde chirurgijn trok zijn neus niet op voor het ambt van stadschirurgijn. Ewout Wel was waarschijnlijk vroeg in zijn loopbaan stadschirurgijn, hij overleed in 1526. Andere rijke chirurgijns, bijvoorbeeld Symon Jansz van de Mye, waren nooit stadschirurgijn. Overigens stak de welstand van pestmeester Jan Adriaensz in 1583 wel ongunstig af tegenover zijn beroepsgenoten, met 2 ‘belastingkerven’ tegen gemiddeld 12,4 over alle chirurgijns. Dat kwam waarschijnlijk doordat hij als voormalig Cellebroeder zonder persoonlijke bezittingen aan zijn leven buiten het klooster was begonnen. In augustus 1582 had hij nog als voormalig Cellebroeder gevraagd om verhoging van de financiële ondersteuning die de stad aan ex-kloosterlingen gaf.²³⁶

De conclusie is dat de (ex-)stadschirurgijn van een gemiddelde welstand was, met een enkele uitschieter naar boven. De stadschirurgijn was beslist geen arme beroepsgenoot die met het oog op een extra centje voor dit ambt koos. De functie stadschirurgijn moet voldoende aantrekkelijk zijn geweest. In de eerste plaats door de wedde, de extra betalingen door de stad voor specifieke diensten en de fiscale voordelen. Ook de bijkomende beloningen zullen een rol hebben gespeeld, zoals het dragen van stadskleding en het delen in de wijnschenken op stedelijke hoogtijdagen. Deze laatste arbeidsvoorwaarden droegen ongetwijfeld bij aan het sociale aanzien in de stad van de chirurgijn die dit ambt vervulde.

Tot besluit

Bijna 170 barbiers en chirurgijns hebben in de vijftiende en zestiende eeuw korter of langer in Leiden gewerkt. Voor de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn de gegevens fragmentarisch. Rond 1500 werkten er tegen de twintig barbiers en chirurgijns in de stad. In bevolkingsoverzichten uit de zestiende eeuw werd dat aantal niet meer gehaald.

Om het beroep van barbier of chirurgijn te mogen uitoefenen, moest de kandidaat lid van het chirurgijns-gilde zijn en een examen afleggen. Hij moest kundig met zijn lancetten omgaan, aantonen over voldoende astrologische kennis te beschikken en wat van anatomie afweten. Vanaf 1466 werd onderscheid gemaakt tussen een lichtere proef voor barbiers en een zwaardere proef voor chirurgijns. Toch werden barbiers en chirurgijns als één groep gezien, waarbij evidente chirurgijns heel lang afwisselend ‘barbier’ en ‘chirurgijn’ werden genoemd. Pas op het eind van de zestiende eeuw lijkt de

medische professionalisering van de chirurgijn zover te zijn gevorderd, dat dit ook in de terminologie tot uiting kwam. Daardoor lijkt ook in de tweede helft van de zestiende eeuw het aantal chirurgijns terug te lopen, met name in de decennia dat de stad sterk groeide. De reden was het uiteengroeien van het werk van barbier en chirurgijn, met als bijkomend effect dat de ‘echte’ barbier minder zichtbaar werd in de bronnen.

Deze afscheiding van de barbiers van de chirurgijns was een duidelijke stap vooruit van de chirurgijn in het proces van professionalisering van zijn beroepsgroep. Tegen het einde van de zestiende eeuw werd de barbier verder op afstand gezet. De chirurgijn verstevigde daardoor zijn positie als geneeskundige op de medische markt. Deze conclusie sluit aan bij de opmerking van Frijhoff, die vanaf het einde van de zestiende eeuw een depreciatie van het barbierswerk opmerkte.²³⁷ Vergelijken we deze ontwikkeling met wat we bij de *doctores medicinae* over de steeds bestaande toegang tot het werkkterrein van niet-gepromoveerde geneesheren constateerden, dan lijkt het erop dat de chirurgijns verder gingen dan de *doctores medicinae* in het beschermen en afsluiten van hun beroepsgroep.

In ieder geval sinds het einde van de veertiende eeuw waren er chirurgijns in stadsdienst. Een stadschirurgijn had volgens het *Rechtsboek* van Den Briel (ca. 1420) een rol in de medische zorg voor de armen in de stad én een gerechtelijke functie. We kwamen de Leidse stadschirurgijn vooral tegen op medisch gebied. ‘Onze chirurgijn in het gasthuis’, in de woorden van de vroedschap uit 1481. De pestzorg behoorde in ieder geval vanaf 1481 tot zijn domein. Deze deeltaak werd in 1570 toegewezen aan een assistent van de stadschirurgijn en in 1583 geformaliseerd in een aparte functie van pestmeester. Daarnaast hield de stadschirurgijn zich bezig met het adviseren van het stadsbestuur, het vaststellen van de doodsoorzaak van overledenen en had hij (in ieder geval van 1466 tot 1553) een rol bij het afnemen van de examens van barbiers en chirurgijns. De gerechtelijke kant van de functie van de stadschirurgijn komt in de Leidse bronnen weinig pregnant naar voren. In vergelijking met andere steden lag het accent van het werk van de Leidse stadschirurgijn meer in de medische en medisch-administratieve taken.